Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Синтаксис української мови

Курс лекцій

Умань – 2025

УДК 811.161.2
С 95

Рецензенти:

Гримашевич Г. І., кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Розгон В. В., кандидат філологічних наук, завідувач кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Торчинський М. М., доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології Хмельницького національного університету;

Рекомендовано до друку вченою радою факультету філології та журналістики (протокол № 5 від 27 листопада 2024 року).

Синтаксис української мови **:** курс лекцій / уклад. О. В. Дуденко; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2025. – 133 с.

Пропонований посібник є складовою навчально-методичного комплексу з курсу «Сучасна українська літературна мова»; містить стислий виклад лекцій із синтаксису української мови для здобувачів вищої освіти зі спеціальності «Середня освіта» із предметною спеціальністю «Українська мова і література» очної та заочної форми навчання. Укладений відповідно до чинної робочої програми.

Стане у пригоді всім, хто поглиблено вивчає рідну мову.

УДК 811.161.2

© Дуденко О. В., 2025

ЗМІСТ

Тема 1. Словосполучення …..... 4
Тема 2. Речення як основна синтаксична одиниця ……..... 15
Тема 3. Головні члени речення …..... 21
Тема 4. Другорядні члени речення …..... 38
Тема 5. Односкладні речення …..... 52
Тема 6. Неповні речення …..... 61
Тема 7. Просте ускладнене речення …..... 73
Тема 8. Складносурядні речення …..... 84
Тема 9. Складнопідрядні речення …..... 99
Тема 10. Складні безсполучникові речення …..... 106
Тема 11. Складне ускладнене речення …..... 114
Тема 12. Засоби передачі чужого мовлення …..... 120
Тема 13. Основи української пунктуації …… 127
Рекомендована література 133

Тема 1

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Предмет синтаксису.
2. Словосполучення як синтаксична одиниця.
3. Способи зв'язку слів у словосполученні і реченні.
4. Типи синтаксичних відношень у словосполученні.
5. Типи словосполучень за характером стрижневого слова.

1. ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

Термін «**синтаксис**» (від грец. слова ςίητάχίς – побудова, зв'язок, складання, впорядкування) вперше використаний у III ст. до н. е. представниками грецької стоїчної філософсько-лінгвістичної школи, які досліджували логічний зміст висловлень. У слов'янському мовознавстві функціонували терміни «***синтаксис»*** (О. Востоков), «***синтакса»*** (Я. Головацький), «***складня***» (О. Огоновський); перший остаточно переміг у 1946 р. – його унормував «Український правопис».

Термін «синтаксис» стосується об'єкта вивчення (синтаксис мови) і розділу науки про мову (синтаксис як наука).

Синтаксис мови – це синтаксична будова мови, сукупність синтаксичних одиниць та правил, які регулюють творення і функціонування синтаксичних одиниць.

Синтаксис як наука – це розділ граматики, що вивчає синтаксичну будову мови, форму і зміст синтаксичних одиниць.

Різноманітні висловлювання *щодо предмета* синтаксису раніше зводилися до **трьох** основних поглядів: 1) предмет синтаксису – ***словосполучення*** (Я. Головацький, І. Ужевич, Л. Булаховський): «Речення – закінчене словосполучення»; 2) предмет синтаксису – тільки ***речення*** (Б. Кулик): «Словосполучення зберігають значення частин або членів речення, фактично ототожнюючись із другорядними членами речення»; 3) предмет синтаксису – ***словосполучення і речення*** (Г. Удовиченко, М. Доленко, В. Горяний).

Одиниці синтаксису:

І. Вихованець: мінімальна синтаксична одиниця, словосполучення і речення.

М. Плющ: словосполучення, словоформа, просте речення, складне речення, складне синтаксичне ціле.

Отже, об'єктом вивчення синтаксису є різні синтаксичні одиниці, що можуть бути виокремлені у зв'язному тексті, тобто словосполучення, речення; словоформи і складне синтаксичне ціле (текст).

Синтаксис словосполучення («малий») розглядає синтаксичні властивості слів, правила їх поєднання, типи словосполучень.

Синтаксис речень («великий») досліджує правила побудови речень, типи речень, їх структурно-семантичні особливості.

Синтаксис словоформ вивчає слова як компоненти словосполучень і речень, які виділяються на основі синтаксичних зв'язків чи семантико-синтаксичних відношень.

Синтаксис тексту аналізує типи смислового зв'язку і синтаксичної організації складного синтаксичного цілого.

Отже, ***СИНТАКСИС*** *– це розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.*

Найбільше часу відводиться на вивчення речення – основного комунікативного засобу, у складі якого інші мовні одинці можуть служити засобом повідомлення думки.

На сучасному етапі у мовознавстві загальновизнаним є *структурно-семантичний* напрямок, який орієнтує дослідників на характер побудови синтаксичних одиниць та різні смислові відношення між ними. Використовуються і *формально-граматичний* та *логічний* підходи, елементи статики і динаміки, диференціації мовного і мовленнєвого аспектів.

Синтаксис пов'язаний із *морфологією* (розгляд слів і форм слів, їхніх граматичних ознак); *лексикою* (від лексичного складу залежить семантична структура речення, значення лексеми проявляється в реченні), *фразеологією* (словосполучення і синтаксичні функції фразем), *фонетикою* (наголос, інтонування речень), *логікою* (тісний зв'язок граматичних і логічних категорій: речення приблизно дорівнює судженню) та іншими науками.

2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Протягом усього періоду розвитку синтаксису як науки існували різні погляди на словосполучення.

Л. Булаховський: «Мінімальним словосполученням є таке, яке складається з двох членів речення, об'єднаних у свідомості і в мові. Це граматично організоване об'єднання слів».

Традиційною довго була думка, що словосполучення складається не менше ніж із двох повнозначних слів (*Г. Удовиченко, М. Івченко).*

С. Бевзенко: «Словосполучення – це синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного граматичного зв'язку і тих відношень, які породжуються цим зв'язком».

Більшість мовознавців словосполученням вважають об'єднання слів на основі підрядного зв'язку. **АЛЕ:** якщо речення складається із слів та словосполучень, то чим є такі поєднання слів: *Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить пожовкле листя… (Т. Шевченко)*?

І. Білодід писав, що «немає підстав для того, щоб до словосполучень відносити лише конструкції з якимось певним характером синтаксичного зв'язку, – наприклад, із підрядним зв'язком, і не враховувати словосполучень із сурядним, які в такому разі взагалі не знаходять собі місця в системі синтаксичної науки». «Так звані предикативні словосполучення слід так само відмежовувати від речення, як і будь-який інший їх різновид».

І. Вихованець: «Типові для словосполучення підрядний і сурядний зв'язок». Такої ж думки дотримується і *К. Шульжук.*

Отже, ***СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ*** *– це синтаксична конструкція, утворена з двох чи кількох повнозначних слів, послідовно пов'язаних між собою засобами синтаксичного зв'язку.*

Словосполучення відрізняється ***від слова*** будовою, а також наявністю між компонентами внутрішньо-синтаксичних зв'язків, які структурі слова не властиві.

Не відміну ***від речення***, словосполучення не є самостійною одиницею мовного спілкування, йому не властиві інтонація закінченості та інші ознаки речення. Словосполучення – номінативна одиниця, а речення – комунікативна.

Засоби поєднання компонентів словосполучення:

– форми слова (закінчення);
– службові слова (прийменники, частки, сполучники);
– інтонація;
– порядок слів.

Не можна ототожнювати словосполучення із синтагмами, бо **словосполучення** – граматична одиниця, а **синтагма** – інтонаційно-стилістична.

Словосполучення розглядають у різних аспектах.

1. **Залежно від ступеня злиття компонентів** словосполучення бувають *вільні і невільні.*

ВІЛЬНИМИ називаються словосполучення, компоненти яких зберігають своє лексичне значення і виступають окремими членами речення (*читає книгу, білий сніг*).

НЕВІЛЬНИМИ (ЗВ'ЯЗАНИМИ) називаються словосполучення, які складаються із несамостійних слів, за своєю семантикою та функцією близькі до окремого слова і виступають одним членом речення. Вони поділяються на:

– ***лексично невільні*** – дво- або багатослівні назви окремих істот, предметів і явищ (*Тарас Григорович Шевченко, Камянець-Подільський*);

– ***фразеологічно невільні*** – стійкі сполучення слів, за значенням здебільшого дорівнюють одному слову (*накивати п'ятами – втекти, пустити червоного півня – підпалити*);

– ***синтаксично невільні*** – граматична єдність, яка виконує роль одного члена речення (*брат із сестрою, п'ять днів*).

«Малий» синтаксис НЕ вивчає (або **НЕ є словосполученнями**)**:**

а) лексично невільні словосполучення;

б) фразеологічно невільні словосполучення;

в) сполучення повнозначного слова із службовим (*не бачив, до школи*);

г) аналітичні граматичні форми прикметників, прислівників та дієслів (*буду працювати, більш складно, менш красивий*);

ґ) складені числівники (*тридцять три*).

2**. За будовою** словосполучення поділяються на:

– *прості,* які складаються переважно з двох повнозначних слів *(день і ніч, ліс шумить, зелене жито)*; їх не можна поділити на простіші словосполучення;

– ***складні***, які складаються з трьох і більше повнозначних слів і є наслідком поширення простого словосполучення *(зелене листя клена, лірична пісня матері)*.

До ***простих*** належать також три- і чотирислівні словосполучення:

а) слово і аналітична граматична форма (*буду читати книгу*);

б) слово і синтаксично нерозкладне словосполучення або власна назва (*людина великого розуму, людина з золотими руками, поезія Ліни Костенко*);

в) слово і фразеологізм (*зробити курям на сміх*).

3. **За функціональними особливостями** словосполучення поділяються на:

– ***предикативні*** – граматична основа речення, поєднання підмета і присудка (*сонце зійшло, день теплий, сніг лежить, ніч зоряна*);

– ***непредикативні*** – поєднання слів, які не утворюють граматичної основи речення, тобто головних і другорядних або лише другорядних членів речення (*теплий день, незвичайна пригода, травневі зорі, мерехтять привабливо*).

3. СИНТАКСИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК – це спосіб поєднання компонентів словосполучення і речення.

Підрядний зв'язок – це зв'язок нерівноправних – залежного і головного – компонентів.

Сурядний зв'язок – це зв'язок рівноправних, незалежних компонентів.

Сурядні словосполучення не визначають у школі, їх не визнають окремі мовознавці: «До словосполучень зараховуватимемо тільки ті сполучення слів, що поєднанні підрядним прислівним зв`язком: 1) головне слово – слово, граматичне незалежне; 2) залежне слово – це слово, що формально підпорядковане вимогам, що йдуть від головного» (*М. Вінтонів*).

Прості словосполучення

Підрядним називається словосполучення, яке складається з головного і залежного компонентів (*злетів у небо, червоний мак, весняний вітер, шелестить листя*).

Сурядним називається словосполучення, яке складається з незалежних, рівноправних компонентів (*сидить і спить; ліс, а не поле; калина і горобина*).

Складні словосполучення можуть бути:

– чисто сурядні (*вересень, жовтень і листопад*);

– чисто підрядні (*високий берег гірської річки*);

– сурядно-підрядні (провідним є сурядний зв'язок, але при однорідних членах є залежне слово) (*вересень, жовтень і початок листопада*);

– підрядно-сурядні (провідним є підрядний зв'язок, але у складі словосполучення є однорідні члени) (*високий і крутий берег гірської річки*).

ТИПИ СУРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Єднальний зв'язок оформляється за допомогою єднального сполучника і (або) перелічувальної інтонації; об'єднуються однотипні компоненти (*ліс і поле, моря і ріки*).

Протиставний зв'язок оформляється за допомогою зіставно-протиставних сполучників і (або) протиставної інтонації; компоненти зіставляються, протиставляються, порівнюються (*іде, а не їде; не спить, а прикидається*).

Розділовий зв'язок оформляється за допомогою розділових сполучників; компоненти розділяються, чергуються (*то берізка, то ялинка; або день, або ніч*).

Приєднувальний зв'язок оформляється за допомогою приєднувальних сполучників; другий компонент має меншу смислову вагу (*сидів та й заснув; пощебетав та й полетів*).

Градаційний зв'язок оформляється за допомогою парних сполучників, на другий компонент якого падає більше смислове навантаження (*не тільки хлопці, а й дівчата; не лише танцює, а й співає*).

ТИПИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ

КЕРУВАННЯ – головне слово вимагає від залежного певної граматичної форми. Залежним словом є здебільшого іменник (займенник, субстантив) у непрямих відмінках.

За морфологічним класом опорного слова розрізняють керування:

– дієслівне (*допомагати старшим, думати головою*),

– іменникове (*перемога над ворогом, світло сонця*),

– прикметникове (*гідний пошани, щасливий від успіху*),

– прислівникове (*далеко від дому, завжди поряд*).

За формою залежного слова розрізняють:

– ***безпосереднє*** (власне відмінкове, безприйменникове) (*відданий справі, листя берези*);

– ***опосередковане*** (прийменниково-відмінкове, прийменникове) (*зустріч із друзями; залишився у пам'яті*).

За типом керування буває:

– ***сильним*** – коли головне слово обов'язково вимагає від залежного певної граматичної форми (прямий додаток при перехідних дієсловах: *зрубав дерево, написав лист, прочитав книгу*) і

– ***слабким*** – не обов'язкова наявність при головному слові залежного слова у певному відмінку: *зупинився біля університету (недалеко від, поруч із*).

УЗГОДЖЕННЯ – залежне слово (прикметник, дієприкметник, займенник, числівник) узгоджується із головним (іменником, субстантивом) у граматичних формах: *смачне яблуко, пофарбована стіна, моє бажання, сьомий клас*.

За ступенем уподібнення підпорядкованого слова головному розрізняють узгодження:

– ***повне*** – уподібнюються усі граматичні форми: *повний місяць, молоде листя;*

– ***неповне*** (часткове) – уподібнюються окремі граматичні форми: *з п'ятьма хлопцями* (тільки у відмінку).

ПРИЛЯГАННЯ – головне слово не вимагає від залежного – незмінного – слова певних граматичних форм. Залежне слово, як правило, виражається прислівником, дієприслівником або інфінітивом: *дорога вправо, йшла замисливши́сь, працюємо завзято, бажання перемогти*.

Прилягання залежно від граматичних особливостей опорного компонента буває **прислівним**, якщо залежить від слова (*подорож влітку*) і **приреченнєвим** (*восени холодно і йдуть дощі*).

Прислівне прилягання за формою головного слова поділяється на:

– приіменникове (*відпочинок взимку*);

– придієслівне (*згадується часто*);

– приприкметникове (*завжди чистий*);

– приприслівникове (*дуже швидко*).

Прикметникове прилягання – це здебільшого слабко керовані словоформи, які поширюють речення в цілому, в основному вказують на час або місце дії і мають назву ***детермінант***: ***Цілий день*** *іде дощ і віє вітер.*

КООРДИНАЦІЯ – взаємний зв'язок у предикативному словосполученні між підметом і присудком, які узгоджуються у дієслівних формах: *сніг тане; день довшає.*

ТЯЖІННЯ – особливий зв'язок у предикативному словосполученні між іменною або дієслівною формою присудка і підметом: *батько сидів втомлений; ніч срібна.*

СПІВПОЛОЖЕННЯ – особливий зв'язок між підметом і присудком, коли немає уподібнення форм: *небо без хмар; дівчина у вінку.*

КОРЕЛЯЦІЯ – зв'язок між прикладкою і пояснюваним словом: *руки-крила, місто Київ, директор Василенко.*

АПЛІКАЦІЯ – зв'язок між відокремленими і пояснюваними словами: *Кручі, рожеві від сонця, чекали дощу.*

4. ТИПИ СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Відношення виражають стосунки між предметами і явищами, вказують на значення поєднуваних синтаксичним зв'язком одиниць.

У **сурядних** словосполученнях тип синтаксичного зв'язку і тип синтаксичних відношень збігаються (*єднальні, протиставні* і т.д.).

Підрядні словосполучення

ПРЕДИКАТИВНІ відношення встановлюються у предикативних словосполученнях між підметом і присудком: *небо безмежне, мла густішала.*

АТРИБУТИВНІ відношення встановлюються у словосполученні, де залежне слово вказує на ознаку (який? чий? котрий?): *могутні води, людська постать.*

Атрибутивні відношення виникають при поєднанні ***іменника*** з

1) прикметником: *довга коса*;
2) з узгоджуваним займенником: *мій конспект*;
3) з порядковим числівником: *четверта пара*;
4) з прислівниками: *кава по-турецьки*;
5) з інфінітивом: *бажання вчитися*;
6) з іменником: *книга з бібліотеки, квартира батьків, наказ ректора.*

ОБ'ЄКТНІ відношення встановлюються у словосполученні, де залежне слово вказує на різні об'єкти, пов'язані з дією чи станом (питання непрямих відмінків): *линув до мене, підперла щоку.*

ОБСТАВИННІ відношення встановлюються у словосполученні, де

залежне слово вказує на різні обставини дії чи стану (коли? як? де?): *літали довго, говорили багато.*

Проміжні відношення

Об'єктно-обставинні (час, місце, напрям дії) – *літали над човном, падати з дерева, біліє від інею.*

Об'єктно-атрибутивні (наявність чи відсутність чогось, матеріал) – *намисто з бурштину, зошит студента.*

Атрибутивно-обставинні: *дорога вліво, біг наввипередки.*

Об'єктно-атрибутивно-обставинні: *стрибок у річку.*

Смислові відношення залежать від лексичних значень слів, є основою виділення членів речення:

Пробити кулею, милуватися лісом – об'єктні*;*

Вилетіти кулею, іти лісом – обставинні.

5. ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ХАРАКТЕРОМ СТРИЖНЕВОГО СЛОВА

Залежно від того, якою частиною мови є стрижневі слова, словосполучення поділяються на **іменні** (стрижневе слово – іменник, прикметник, числівник, займенник), **дієслівні** (дієслово, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми), **прислівникові** (прислівник, слова категорії стану). Користуємося термінологією, похідною з латинської: ***субстантивні –*** стрижневе слово іменник; ***ад'єктивні –*** стрижневе слово прикметник, ***прономінальні*** – стрижневе слово займенник; ***нумеральні*** – стрижневе слово числівник; ***вербальні*** – стрижневе слово дієслово; ***адвербіальні –*** стрижневе слово прислівник.

Субстантивні словосполучення:

– іменниково-іменникові (*мороз і сонце, мамина хата*);
– іменниково-прикметникові (*лагідне сонце, сніг білий*);
– іменниково-дієслівні (*день починається, необхідність працювати*);
– іменниково-числівникові (*двадцяте століття, двома зайцями*);
– іменниково-займенникові (*твоє щастя, батько зі мною*);
– іменниково-прислівникові (*роздуми вголос, подорож удвох*).

Ад'єктивні словосполучення:

– прикметниково-прикметникові (*чорне і біле; суворий, проте справедливий*);
– прикметниково-іменникові (*запальний з дитинства, повний мрій*);
– прикметниково-прислівникові (*дуже гарний, надто серйозний*);
– прикметниково-дієслівні (*здатний працювати, готовий відповідати*).

Прономінальні словосполучення:

– займенниково-займенникові (*я і ти; хтось із них, вона з ним*);

– займенниково-іменникові (*хтось із дітей, ми студенти*);
– займенниково-дієслівні (*ми вчимося, все залишилося, я думаю*);
– займенниково-прикметникові (*щось нове, я спокійний*).

Нумеральні словосполучення

– числівниково-числівникові (*один з двох, перших два*);
– числівниково-іменникові (*двоє хлопців, двадцятий за списком*);
– числівниково-прислівникові (*третій справа*);
– числівниково-дієслівні (*десятеро сплять*).

Вербальні словосполучення:

– дієслівно-дієслівні (*завмерла і стоїть; ні йде, ні їде*);
– дієслівно-іменникові (*викликає захоплення, освідчився у коханні*);
– дієслівно-прислівникові (*летіти високо, розпускається навесні*);
– дієслівно-займенникові (*згадував мене, присів біля неї*).

Адвербіальні словосполучення:

– прислівниково-прислівникові (*дуже рано, надто повільно*);
– прислівниково-іменникові (*далеко від дому, вгорі над головою*);
– прислівниково-займенникові (*поруч зі мною*).

Складні словосполучення мають мішані типи:
на зеленому листі берези (іменниково-прикметниково-іменникове);
швидко вчить вірші (дієслівно-прислівниково-іменникове).

*****Застерігаємо від помилок!**

Будь-яке висловлювання можна розкласти на словосполучення. У такий спосіб можна перевірити правильність уживання всіх словоформ, оскільки в реченні не може бути жодного слова, граматично не пов'язаного з іншими членами речення (виняток становлять звертання, вставні і вставлені конструкції).

Найчастіше мовці допускають такі помилки:

- плеонастичне поєднання слів, близьких за змістом, що призводить до логічної та смислової надлишковості (*вільна вакансія, моя особиста думка, у квітні місяці, дивний парадокс, прейскурант цін, сьогоднішній день, щасливий хепі-енд* тощо);

- уживання неправильних відмінкових форм, зокрема місцевого відмінка множини із закінченням -ам / -ям замість літературно унормованих -ах / -ях (*ходити по сусідам, вести вогонь по ворогам, зустрічатися по суботам* – має бути *сусідах, ворогах, суботах*);

- із числівниками ***два, три, чотири*** іменники чоловічого роду набувають закінчення -а замість унормованого -и / -і (*три брата, чотири танка, два весляра* – правильні форми *бра́ти, танки, веслярі*). Закінчення -а використовують у таких словосполученнях тільки в іменниках із суфіксом -ин-, який зникає у формах множини (*громадянин /громадяни,*

вірменин /вірмени, городянин /городяни, волинянин /волиняни), а також у слові чоловік (*три чоловіка = троє людей,* але *три чоловіки = три особи* чоловічої статі);

- відсутність відмінювання загальновідомих власних назв географічних об'єктів у поєднанні з номенклатурними загальними назвами (треба: *у місті Чернігові, із міста Франкфурта-на-Майні*). Водночас уживаються в називному відмінку маловідомі власні назви (*до селища Смоліне, від села Щасливе*), власні назви, які відрізняються за родом від номенклатурної назви (*до Республіки Іран, до штату Оклахома*), а також в офіційно-ділових документах зберігають початкову форму двослівні географічні назви (*до міста Біла Церква, від архіпелагу Нова Земля*), назви гір, островів, бухт, залізничних станцій, застав, озер, річок (*до острова Зміїний, на станції Шевченкове, під мисом Надія*) тощо;

- використання прийменників, що не відповідають літературній нормі, переважно через вплив російської мови, напр.*: хворий грипом* – замість нормативного *хворий на грип*, *знущатися над кимось* – замість *знущатися з когось, жила при Хрущові* – замість *жила за Хрущова* та ін.

СХЕМА РОЗБОРУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Словосполучення, яке аналізується.
2. Група за ступенем злиття компонентів (вільне/невільне).
3. Група за кількістю компонентів (просте/складне).
4. Група за функціональними особливостями (предикативне/ непредикативне).
5. Група за типом синтаксичного зв'язку (сурядне/підрядне).
6. Різновид синтаксичного зв'язку (узгодження, керування...).
7. Різновид семантико-синтаксичних відношень (об'єктні, атрибутивні...).
8. Тип за характером стрижневого слова (субстантивні, вербальні...).
9. Засоби поєднання компонентів (інтонація, форми слова, службові слова, порядок слів).

Любов до матері *– словосполучення вільне, просте, непредикативне, підрядне, керування (слабке, опосередковане), об'єктно-атрибутивні відношення, субстантивне (іменниково-іменникове), форми слова, службові слова.*

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.

2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk

3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.

4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df

5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf

6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.

7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає синтаксис і з яких розділів він складається?
2. Дати визначення словосполучення.
3. Які типи словосполучень виділяють залежно від ступеня семантичного злиття компонентів?
4. Які сполучення слів не належать до словосполучень і чому?
5. Які типи словосполучень виділяють за будовою?
6. Назвати типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова й навести приклади.
7. Які типи словосполучень виділяють за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами? Навести приклади.
8. Назвати способи підрядного зв’язку між словами у словосполученні.
9. Які засоби вираження синтаксичних відношень у словосполученнях?
10. Чим словосполучення відрізняється від речення?

Тема 2

РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

1. Сутність та основні ознаки речення. Речення і судження.
2. Принципи класифікації речень.

1. СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ РЕЧЕННЯ. РЕЧЕННЯ І СУДЖЕННЯ

Речення складається із слів і словосполучень, граматично та інтонаційно поєднаних за законами певної мови.

У реченні виражається ставлення мовця до фактів дійсності у плані ствердження, заперечення, сумніву тощо. У реченні також співвідноситься його зміст із дійсністю і виражаються модально-часові відношення.

*Перші відомості про речення в україністиці подає І. Могильницький (1823 р.), який визначає речення як «судь, виражений словами». Уперше намагається створити власний термін для назви речення М. Осадца (*положеннє*). Цей термін повторюють П. Дячан і Г. Шашкевич. Термін «*речене*» для назви цієї синтаксичної одиниці увів О. Партацький (від старосл. рек (ректи – говорити)), який визначає речення як думку, що висловлена, виражена словами. Цей термін уживають і С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, але з наголосом на першому складі (ре'чене). Як синонім використовували вони термін ***гадок*** (гадати – думати). Термін *гадок* вживав і Є. Тимченко, але для назви судження, а не речення.

Речення є основною синтаксичною одиницею, бо саме в ньому реалізуються найважливіші функції мови: *комунікативна* (мова як засіб спілкування) і *пізнавальна* (мова як знаряддя пізнання і відображення дійсності, засіб вираження думки).

Ці особливості речення покладені в основу його визначення.

РЕЧЕННЯ *– це основна одиниця мовного спілкування, яка граматично й інтонаційно оформлена за законами певної мови, формує і виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності.*

У сучасному українському мовознавстві розрізняють формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти.

Основу ***формально-синтаксичної*** організації речень становлять структурні схеми (моделі), синтаксичні зв’язки (предикативний, сурядний, підрядний) і виділювані на їх основі члени речення.

В основі ***семантичної будови*** речень – ситуація, тобто частка об’єктивної дійсності. На основі видів суджень виділяються речення якісної характеристики (*Небо синє*), реляційні, тобто речення-відношення (*Усі захоплюються футболом*), буттєві (*Зима*), класифікувальні

(*Книга – навчальний посібник*) тощо.

Комунікативне членування реалізує поділ речення на дві частини: вихідну (відоме, тему) і основну (нове, рему).

Речення співвідноситься із ***судженням*** – формою людського мислення. Однак поняття «речення» ширше і різноманітніше за поняття судження, оскільки:

– не кожне речення є судженням (*Ой!*);

– речення поділяються на види і підвиди, а судження такій класифікації не піддаються;

– форми і закони мислення однакові для всіх людей, проте у кожній мові вони мають специфічні засоби вираження.

ОЗНАКИ РЕЧЕННЯ

В. Горпинич, В. Горяний виділяють такі: предикативність, модальність, змістова й інтонаційна завершеність, наявність головних членів.

М. Плющ: самостійність функціонування, предикативність, інтонаційна оформленість, граматична єдність, завершеність висловлювання.

Н. Плиско: предикативність, інтонаційна завершеність, закінченість змісту, смислова і граматична єдність.

ПРЕДИКАТИВНІСТЬ – це співвіднесення змісту речення із реальною дійсністю. Суть її полягає в тому, що речення щось заперечує чи стверджує, воно показує відношення ознаки, вираженої присудком, до предмета думки, вираженого підметом.

Ми хочемо (хотіли б, не хочемо) швидше закінчити навчання.

Предикативність створюється сукупністю таких категорій: модальності, часу, особи.

Модальність – це оцінка висловлення з погляду реальності чи нереальності сказаного, ставлення мовця до висловленої думки, суб'єктивна оцінка її. Основним засобом вираження модальності є дієслівна **категорія способу** (*дійсний спосіб* – реальна дія в минулому, теперішньому або майбутньому часі; *умовний спосіб* – бажана дія; *наказовий спосіб* – дія, яка може бути реалізована в результаті виконання наказу чи прохання).

Допоміжні засоби:

– модальні слова (*мабуть, певно, на щастя*);

– модальні частки (*мов, наче: Село неначе погоріло*);

– інтонація (*Всім встати?!*).

Категорія часу показує співвіднесеність дії або стану з моментом

мовлення. Синтаксичний час, як правило, співвідноситься з морфологічним і виражається відповідними дієслівними формами (*Вчора було холодно.* Але: *Завтра ми відвідаємо музей*).

Категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта з погляду того, хто говорить. Суб'єктом може бути мовець, співрозмовник або людина, яка участі у розмові не бере, що виражається відповідно дієсловами у формі 1, 2, 3 особи.

Згідно з іншою точкою зору на предикативність, вона розглядається як співвіднесеність двох компонентів: підмета і присудка (граматичний аспект), теми і реми (комунікативний аспект), суб'єкта і предиката (логічний аспект).

Предикативність слід відрізняти від присудковості, суть якої полягає у вираженні якоїсь ознаки, приписуваної підмету.

ІНТОНАЦІЯ – це сукупність фонетичних засобів мови, які організовують мову, розчленовують її відповідно до змісту на речення та його відрізки (синтагми), встановлюють між частинами речення смислові відношення, надають йому розповідного, питального чи окличного значення.

Найголовнішими інтонаційними засобами є тон, інтенсивність і тривалість звучання.

ЗАКІНЧЕНІСТЬ ДУМКИ полягає у тому, що кожне речення виражає окрему, відносно закінчену думку, яка формально відмежована від інших думок і може бути самостійно передана за один акт комунікації.

СМИСЛОВА ЄДНІСТЬ створюється завдяки тісному зв'язку змісту речення із семантикою слів, які входять до його складу.

ГРАМАТИЧНА ОРГАНІЗОВАНІСТЬ полягає в тому, що всі слова і словосполучення розташовуються навколо граматичного центру і поєднуються між собою за допомогою наявних засобів граматичного зв'язку.

2. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЧЕНЬ

У мовознавчій традиції виробився поділ простих речень за різними принципами (за метою висловлювання, за складом головних членів, за наявністю членів речення).

За структурними ознаками граматичні основи речення поділяються на:

– **двоскладні**, у яких наявні обидва головні члени (*Ранок настав*);

– **односкладні**, граматична основа яких складається з одного головного члена (*Світає*);

– **синтаксично нечленовані**, у яких основа не виділяється (*Геть!*).

За кількістю граматичних основ речення поділяються на:

– **прості**, які мають один предикативний центр (*По холодах настали теплі дні*);

– **складні**, які мають два і більше предикативних центрів (*Бруньки на яблунях розкривались, і настала мить яблуневого цвіту*).

За наявністю чи відсутністю другорядних членів речення поділяються на:

– **непоширені**, які складаються лише з предикативного центру (*Настала ніч*);

– **поширені**, у складі яких є головні і другорядні члени речення (*Срібний іній заполонив землю*).

За наявністю чи відсутністю обов'язкових членів речення поділяються на:

– **повні**, у яких наявні всі члени, необхідні для певної структури (*Нарешті ми дочекалися весни*);

– **неповні**, в яких немає певного члена речення, але він легко виявляється з контексту або підказується мовленнєвою ситуацією (*Тут росте явір і калина, а десь, можливо, – береза і сосна*).

За наявністю чи відсутністю засобів ускладнення речення поділяються на:

– **ускладнені**, у яких є однорідні чи відокремлені члени, звертання чи вставні, вставлені конструкції (*Цвіте іній, осяяний місяцем*);

– **неускладнені**, у яких відсутні засоби ускладнення (*При в'їзді в село росте тополя*).

За характером вираження ставлення до дійсності речення поділяються на:

– **стверджувальні**, у яких підтверджується зв'язок між предметами та їх ознаками в реальній дійсності (*Він постійно бачив сни*);

– **заперечні**, у яких такий зв'язок заперечується (*І від них не втекти, не сховатись*).

Основним засобом вираження заперечення є частка ***НЕ.*** Для підсилення заперечення вживаються заперечні займенники та прислівники, частка ***НІ***, повторювані єднальні сполучники ***НІ...НІ, АНІ...АНІ*** (*Ніхто не хотів учитися*).

Розрізняють речення:

– ***загальнозаперечні***, які виражають повне заперечення (частка НЕ стоїть перед присудком: *Він знав, що вона з ним не втече*);

– ***частковозаперечні***, які виражають часткове заперечення (частка НЕ стоїть перед підметом або другорядним членом: *Зима не за горами. Батько прийшов не до мене*).

Залежно від мети висловлювання (функціональних особливостей)

речення поділяються на:

– **розповідні**, які повідомляють про різні предмети, явища, їх ознаки тощо (*Пробіг зайчик*);

– **питальні**, які виражають питання (*Невже це правда?*);

– **спонукальні**, які виражають волевиявлення, спонукання до дії (*Не чіпайте його!*).

Розповідні речення різноманітні за змістом і структурою, найпоширеніші, властиві усім стилям. Висловлюються рівним тоном, який наприкінці речення стишується, темп – середній.

Питальні речення поділяються на:

– ***власне питальні*** (питання неодмінно вимагає відповіді: *Ти це чуєш?*);

– ***питально-спонукальні*** (спонукання до дії виражається через питання: *Чому б вам не зайти до мене?*);

– ***риторично-питальні*** (твердження або заперечення не вимагає відповіді: *Чому мені так легко на душі?*).

Засоби оформлення питання:

а) інтонація (підвищення тону на слові, з яким пов'язане питання);

б) переміщення слова, з яким пов'язане питання, на початок речення (*Їдеш завтра додому?*);

в) питальні слова – частки, прислівники, займенники (*Хто це? Звідки? З яких країв?*).

Поширені в усному мовленні і художній літературі.

Засоби вираження спонукальності:

а) спонукальна інтонація (високий тон – наказ, заборона, заклик; низький – прохання, порада, застереження);

б) форма дієслова (наказовий спосіб – *Встань!;* дійсний спосіб – *Ви б відпочили!;* інфінітив – *Відповідати голосно!*);

в) підсилювально-спонукальні частки ***давай, бодай, но, ну, хай***.

Вживаються в усному мовленні і художній літературі.

За емоційним забарвленням речення поділяються на:

– **окличні**, які виражають емоційні реакції мовця і вимовляються з окличною інтонацією;

– **неокличні**, які позбавлені будь-яких емоцій.

Окличні речення поділяються на:

– ***розповідно-окличні*** *(Канікули настали!);*

– ***питально-окличні*** *(Невже це ти?!);*

– *спонукально-окличні* *(Живи у наших мріях!).*

Засоби оформлення окличних речень

а) інтонація (високий тон, різке виділення слова, що виражає емоцію);
б) вигуки (*Ой, розкажіть мені усе швидше!*);
в) інверсія (*Чудовий сьогодні день*);
г) звертання (*О сонце, світи яскраво!*).
Уживаються у діалогах, художньому і публіцистичному стилях.

М. Плющ поділяє речення на *питальні і непитальні* (за наявністю чи відсутністю інформації у мовця про те, про що він повідомляє у реченні). Непитальні поділяє на розповідні, спонукальні і бажальні (речення бажальної модальності), які виражають бажання суб'єкта щодо встановлення відповідності між змістом речення і дійсністю (*От зупинитись би тут, побігати по широкому полю або полежати у траві*).

Бажальні речення ***І. Вихованець*** називає *оптативними (Подати б Денисові якийсь знак!).* Він же поширені і непоширені речення визначає як елементарні і неелементарні.

І. Слинько, Н. Гуванюк, М. Кобилянська теж пропонують нову термінологію і нові типи речень. Зокрема, одно- і двоскладні речення поділяють на *одно- і двоядерні.* За засобами вираження присудка граматичні моделі поділяються на дієслівні та іменні (*Учень пише. Ранок теплий*), а за засобами вираження підмета – номінативно-підметові (*Хлопець говорить*) та інфінітивно-підметові (*Боротися – це жити*). За координацією присудка з підметом розрізняють структури з координованими членами (*Брат – учитель. Учень пише*) і некоординованими (*Небо без хмар*).

Прості двоядерні речення поділяються також на дієслівні (*Дмухнув вітер*), субстантивні (*Ми студенти*), ад'єктивні (*Ми молоді*), партиципні (*Завдання виконане*) та речення з некоординованими головними членами (*Сльози струмком*).

Одноядерні речення поділяються на дієслівні (*Світає*), інфінітивні (*Всім встати!*), номінативні (*Весна!*), генітивні (*Ні душі!*), речення з предикативними прислівниками і предикативами (*Холодно*), речення з предикативами на -но, -то (*Усе зроблено*).

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.

2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk

3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.

4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис

словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df

5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf

6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.

7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які головні ознаки речення?
2. Як речення співвідноситься із судженням?
3. Назвати типи речень за метою висловлювання.
4. Які інтонаційні та структурні особливості розповідних, питальних, спонукальних речень? Навести приклади.
5. Схарактеризувати і навести приклади різних типів питальних речень.
6. Що можуть виражати спонукальні речення?
7. Які типи речень виділяють за структурою?
8. Що покладено в основу поділу речень на прості й складні; двоскладні й односкладні; поширені й непоширені; повні й неповні?
9. Чим можуть бути ускладнені прості речення?

Тема 3

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Підмет і присудок як структурна основа речення. Принципи виділення членів речення.
2. Підмети, їх типи і способи вираження.
3. Присудки, їх типи і способи вираження.
4. Координація форм підмета і присудка.
5. Тире між підметом і присудком.

1. Підмет і присудок як структурна основа речення. принципи виділення членів речення

Членами речення називаються слова, які входять до його складу і виконують певні синтаксичні функції.

Оскільки члени речення відповідають на якесь питання або виражають питання, то ними є повнозначні частини мови або нерозкладні словосполучення, що вживаються у значенні слова.

Іноді членами речення можуть бути службові слова, які вживаються у значенні повнозначних (*Не – частка. «Кру-кру» лунало з неба*).

Однак вони переважно виконують лише граматичну функцію –

служать засобом вираження зв'язку і взаємовідношень між членами речення.

В українській мові, як і в інших слов'янських, розрізняють:

– ***головні члени*** речення, які утворюють граматичну основу (предикативний центр) двоскладного речення,

– ***другорядні члени***, які доповнюють, уточнюють, конкретизують, пояснюють головні члени речення. Другорядними члени речення іменуються тому, що вони самі не організовують речення, а лише пояснюють структурні центри – підмет і присудок (смислова роль другорядних членів речення не менш важлива, ніж головних).

Другорядні члени речення, які пояснюють підмет, утворюють ***групу підмета;*** другорядні члени речення, які пояснюють присудок, утворюють ***групу присудка*** *(Найдрібніша бадилинка обібралася сріблястим інеєм).*

Члени речення раніше традиційно розумілися як лексичні компоненти, що відіграють певну роль в організації речення.

Згодом члени речення стали виділяти на основі двох принципів: участі чи неучасті їх у створенні предикативної основи речення і ролі їх у формуванні семантичної структури речення. Другорядні члени речення виділяються на основі синтаксичних відношень (атрибутивні – означення, об'єктні – додаток), способу вираження членів речення або пояснюваного ним слова (дієприкметник – означення, дієприслівник – обставина; *їдемо* ***до Києва*** – обставина; *дорога* ***до Києва*** – означення); ряду однорідних предметів (*Йшли* ***швидко, впевнено, пружним кроком*** – обставини).

Насправді речення визначається асиметричною побудовою (*Завдання* (об'єкт) *виконується* (предикат) *учнем* (суб'єкт)), тобто невідповідністю граматичної організації семантичній. Тому для розв'язання проблеми членів речення потрібно зважати на те, яку участь вони беруть в організації предикативного мінімуму, які синтаксичні зв'язки виражають і в яких відношеннях перебувають. Відповідно виділяють три типи складових частин речення:

- граматичні члени (підмет, присудок, другорядні члени),
- семантичні компоненти (суб'єкт, предикат, об'єкт, адвербіальні і атрибутивні кваліфікатори (поширювачі)),
- комунікативні варіанти (тема і рема висловлювання).

2. ПІДМЕТ – ***це граматично незалежний головний член двоскладного речення, який означає носія дії, стану чи ознаки, вираженої присудком.***

Уперше термін вжив **М. Осадца** у «Граматиці руської мови»

(Методична граматика языка мало-руского. Львовъ, 1865). У перекладі з латинської *subjectum – підкладене*.

Диференційні ознаки підмета (виділені сучасними українськими мовознавцями (І. Вихованець, А. Загнітко, Н. Іваницька**)):**

– входить до граматичної основи речення;

– позначає носія предикативної ознаки;

– типова позиція – перед присудком;

– відповідає на питання ***хто? що?***

– при актуальному членуванні здебільшого співвідноситься з темою висловлювання;

– співвідноситься із суб'єктом семантико-синтаксичної структури речення у типових позиціях;

– виражається номінативними формами субстантивів;

– перебуває у двобічних (предикативних) відношеннях з присудком;

– поєднується з присудком здебільшого зв'язком координації, рідше тяжіння і співположення (координація поєднує в собі форми керування й узгодження: присудок своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає підмета в типовій для нього формі називного відмінка іменників, а підмет визначає форми особи, числа та роду присудкового компонента; при співположенні форми підмета і присудка не збігаються);

Підмет може означати:

– суб'єкта дії (*Ідуть <u>дощі</u>*); об'єкт дії (*<u>Завдання</u> виконане студентами*);

– носія стану (*<u>Донька</u> спить*); носія ознаки (*<u>Діти</u> малі*);

– дію – процес (*<u>Кохати</u> – це щастя*).

За способом вираження підмети поділяють на:

– ***прості***, які виражаються одиничними лексемами;

– ***складені***, які виражаються словосполученнями і реченнями.

Способи вираження *ПРОСТОГО ПІДМЕТА*

1. Іменник у Н. в (*<u>Птахи</u> прилетіли*).
2. Кількісний числівник у Н. в (*<u>Троє</u> зайшли в кімнату*).
3. Узагальнено-предметні займенники у Н. в (*<u>Ми</u> вчимося*).
4. Субстантивовані прикметники у Н. в (*<u>Коханий</u> подзвонив*).
5. Субстантивовані дієприкметники у Н. в (*<u>Полонені</u> сиділи*).
6. Субстантивовані узагальнено-якісні займенники у Н. в (*<u>Наші</u> заспівали*).
7. Субстантивовані порядкові числівники у Н. в (*<u>Восьмий</u> відмовився*).
8. Інфінітив (*<u>Вчитися</u> – це необхідність*).
9. Інші слова у значенні іменника (*З лісу лунало <u>«тьох-тьох»</u>*).

!!! Важко визначити синтаксичну роль інфінітива.

Якщо підмет і присудок виражені інфінітивами або іменниками, то підметом є інфінітив (*Кохати – значить вірити. Завдання кожного студента – вчитися*).

Але якщо перед головним членом речення є частки ***ТО, ЦЕ, ОСЬ,*** то, незалежно від позиції, він буде присудком: *Яка **це радість** – побачити своїх друзів.*

Якщо до складу граматичної основи речення входять інфінітив і прислівник (слово категорії стану) на ***-О, -Е,*** то при розташуванні інфінітива ПЕРЕД прислівником маємо підмет і присудок двоскладного речення, а Після прислівника – головний член безособового речення:

Жити одинаком – важко. Тяжко жити одинокій людині.

СКЛАДЕНИЙ ПІДМЕТ виражається найчастіше синтаксично і семантично неподільними словосполученнями.

Синтаксично неподільні словосполучення бувають із кількісним значенням, із значенням вибірковості і значенням сумісності (терміни від І. Слинька, Н. Гуйванюк і М. Кобилянської).

Підмети-словосполучення із **кількісним значенням** складаються з кількісного числівника чи його еквівалента в Н. в та іменника в Н. в або Р. в. Вони виражають предметно-кількісні відношення. До їх складу можуть входити:

1) власне кількісні числівники: *Чотири літа пролетіло; Двадцять чотири дівчини сиділо;*

2) збірні числівники: *Було у матері троє синів;*

3) займенники, числівники ***багато, мало, стільки, скільки, чимало:*** *Чимало літ пройшло з тих пір;*

4) іменники кількісного значення ***десяток, сотня, половина****: Половина яблука лежала на столі;*

5) слова ***більшість, меншість:*** *Більшість часу проведена на морі;*

6) іменники на позначення **обсягу, міри, сукупності**: *Табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів.*

Підмет **значенням із приблизності** – це сполучення слів, жодне з яких не стоїть у Н. в (іменники, числівники у Р. в або З. в., прийменники ***до, понад, близько***): *Понад 20 років пройшло з того часу. До 10 студентів запізнилися на лекцію.*

Підмети-словосполучення із **значенням вибірковості** складаються із займенника або числівника в Н. в, прийменника ***З*** та повнозначного слова у Р. в. Вони виражають відношення вибірності. До їх складу входять числівники, виражаючи

– конкретне число: *Двоє із дітей відмовилися;*

– послідовність: *Перший з опитаних не знав нічого;*

– неозначену кількість: *Дехто з хлопців не спав;*

та займенники, виражаючи

– заперечення: *Ніхто з відвідувачів не знайшов;*
– питальність: *Хто з вас заспіває?*
– участь усіх: *Кожен з нас мріє про краще майбутнє.*

Підмети-словосполучення із **значенням сумісності (соціативні)** складаються із двох повнозначних слів у Н. в та О. в. і прийменника ***З:*** *Батько з матір'ю відвідали дітей* (але: *Корній вернувся з матір'ю,* тобто присудок має бути виключно у множині).

Семантично неподільні підмети складаються із головного слова, що має послаблену комунікативність, і залежного слова з повною сумісністю.

Серед них виділяють такі моделі:

1) сполучення слів ***початок, середина, кінець*** із часовими назвами: *Початок літа обіцяв багато*;

2) сполучення слова-метафори з іменником (образна характеристика підмета): *Густе біліво туману розлилося навкруги;*

3) сполучення займенників ***хтось, щось*** і прикметникової форми: *Хтось незнайомий наближався;*

4) складні власні назви: *Ольга Петрівна привіталася;*

5) фразеологізми: *Бити байдики – улюблена справа студентів;*

6) предикативні одиниці, що субстантивуються: *«Маємо те, що маємо» – улюблений вислів Л. Кравчука;*

7) інші сполуки слів: *Бути перекладачем – моя мрія з дитинства.*

Питання про ієрархію головних членів речення – підмета і присудка – вчені розв'язують по-різному. Відповідно до **формальної логіки** синтаксичною вершиною речення вважають підмет, оскільки він означає незалежну сутність (предмет). За **функціональним критерієм** ядром речення визнають тільки присудок, який керує усіма валентно пов'язаними з ним іменниковими членами речення, у тому числі підметом.

Логічніше розглядати підмет і присудок як взаємозалежні, рівноправні з **формально-синтаксичного боку** головні члени.

3. ПРИСУДОК – ***головний член двоскладного речення, який називає дію, стан або ознаку як предикативну характеристику підмета.***

Вперше в українському мовознавстві термін присудок вживає М. Осадца (Методична граматика языка мало-руского. Львовъ, 1865), що фонетично передавався як «присудокъ», який запозичений з чеської мови (чеськ. «prysudek» – «суд, судження»).

Крім терміна «присудок», на позначення цього ж явища в українському мовознавстві тривалий час вживають й інші поняття. Так, П. Дячан (Методична граматика языка малоруського, Львовъ, 1865) уживає термін

«высказаньє», Г. Шашкевич (Мала грамматика языка руского основана на подставе читанок для III и IV отряду школ головных в Царстве Аустрии употребляемых яко допомочна книга для учителев и препарандов. В Ведни, 1865) – «сказуємоє», бо у перекладі з латинської *praedicatium – сказане* (як і рос. *сказуемое*).

Ознаки присудка:

1) формує граматичну основу речення;
2) дає модально-часову характеристику носія предикативної ознаки;
3) при актуальному членуванні здебільшого співвідносяться з ремою висловлювання;
4) у семантико-синтаксичній структурі співвідноситься із предикатом;
5) виражається спеціалізованими, найчастіше часово-способовими дієслівними формами;
6) перебуває у двобічних (предикативних) відношеннях з підметом;
7) поєднується з підметом здебільшого зв'язком координації, рідше – тяжіння і співположення;
8) типова позиція – після присудка;
9) відповідає на питання ***що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?***

Присудок може означати (М. Плющ**):**

– дію (*Пливе корабель*); стан (*Дівчина закохалася*);
– якість (*Людина повинна стати доброю*);
– ознаку (*Дорога все вужчає*); належність (*Ця обіцянка твоя*);
– родову характеристику (*Одеса – місто біля моря*).

За морфологічним принципом присудки поділяються на:
– ***дієслівні***, які позначають дію, процес, динамічний стан,
– ***іменні***, які позначають статичну ознаку.

За будовою присудки поділяються на **прості, складені і складні** (подвійні).

ПРОСТИЙ присудок характеризує дію, стан, ознаку підмета, виражається одиничним словом.

ПРОСТИЙ ВЛАСНЕ ДІЄСЛІВНИЙ ПРИСУДОК виражається:

– дієсловом дійсного способу (***Прийшла*** *осінь.* ***Опадає*** *листя.*);

– дієсловом наказового способу (*Ви* ***законспектуйте*** *статтю, а він* ***хай спише***);

– дієсловом умовного способу (***Прочитала б*** *я цю книгу*);

ПРОСТИЙ ВИГУКОВО-ДІЄСЛІВНИЙ присудок виражається специфічним словом, що означає короткочасну дію: *Він тихесенько стук у*

вікно.

Для цього типу присудка притаманна вузька сфера вживання, в основному художня література та усне мовлення. Простий дієслівний присудок, виражений вигуками, може позначати швидку раптову дію, яка відбулася в минулому: *Оксен* ***блись*** *одного в вухо,* ***блись*** *другого, до дверей і – кричи, свисти!* (Г. Тютюн.); *Сінешні двері* ***рип****. Батько прийшов* (М. Ст.).

На відміну від особової форми дієслова, вигукова форма образніше, яскравіше показує відтінок швидкої раптової дії.

Вигуковий присудок може виражати і спонукання до дії: *Та* ***цить*** *уже ти! А ти мені* ***ша****...* (М. Коц.).

ІНФІНІТИВНИЙ. Інфінітив теж може бути в ролі простого дієслівного присудка, найчастіше позначаючи дію загалом, не зазначаючи, хто її виконавець, коли саме вона відбувається. *Я їй* ***розказувати****, а вона* ***сміятись*** *та* ***радіти*** (М. Вовчок). Коли треба передати, що дія виникла зненацька або швидкий наступ до дії, простий інфінітивний присудок використовують зі спонукальними частками ***ну*** або ***давай***: *Перестріла мене Галя на вулиці та* ***давай розпитувати*** *про тебе* (О. Довж.).

Виникає запитання: яку роль виконує інфінітив у реченні «*Завдання молоді –* ***вчитися****»* – простого присудка? Усі, хто причетний до підготовки випускників до ЗНО чи НМТ з української мови (це вже майже 20 років), стверджуватимуть, що у запропонованому реченні саме так і треба визначати. Вирішальну роль, на думку сучасних авторів довідників з української мови та збірників тестів до НМТ (О. Авраменка та ін.), відіграє порядок слів: *завдання* – підмет, *учитися* – простий присудок . У цьому ж реченні за іншого порядку: «***Учитися*** *– завдання молоді»* – уже визначатимуть навпаки: препозитивний інфінітив буде підметом, *завдання* – іменною частиною складеного дієслівного присудка. Можливо, з погляду методистів, так легше для школярів.

Але існує інша думка: у поєднанні субстантива й інфінітива як граматичної основи, незалежно від порядку слів, саме інфінітив буде підметом, субстантив – присудком. І треба ставити запитання: що є чим? Наприклад, у реченні «*Жить – сльози лить»* (Леся Українка) не виникає сумніву, що є чим: *жити* – підмет, а *лити сльози* – присудок (саме весь вираз, бо це фразеологізм, заміняємо на *плакати*). Проте візьмемо інший приклад: «*Впевнений, що найбільший злочин –* ***підривати*** *віру людини»* (М. Стельмах). Що є чим: *підривати віру* (зневірювати) є злочином чи навпаки? На нашу думку, перший варіант.

Важливим є зауваження мовознавців, що частки ***це, то, ось*** при препозитивному присудку допомагають підкреслити його інтонаційно, напр.: *Яке* ***це щастя*** *– // **жити** на землі...* (І. Нех.)» При постановці тире

між підметом і присудком саме названі частки є показником присудка.

Суголосними з означеним є погляди П. Дудика і Л. Прокопчук: «Інфінітивний підмет, як правило, перебуває в препозиції до присудка. Якщо присудок виражений іменником у формі називного відмінка, то підмет-інфінітив може стояти і в постпозиції щодо нього. Це зумовлено потребою в посиленні змістової вагомості присудка. За такої мовленнєвої ситуації для з'ясування синтаксичної ролі інфінітива **слід брати до уваги не його позицію в реченні, а змістове навантаження обох головних членів**.

При підметі-інфінітиві форма називного відмінка іменної частини присудка може бути перетворена на форму орудного відмінка» [с. 97]. Напр., у реченні ***Вдихати*** *вітер Батьківщини – найвище* ***щастя*** *на землі* (В. Сос.) *вдихати…* є *щастям* (Ор. відмінок), і це не змінює змісту речення. Однак у шкільному курсі в останні десятиліття панує інше правило: порядок слів визначає розподіл на підмет / присудок; підмет передує. Таким чином, ми, на жаль, ігноруємо зміст речення.

НУЛЬОВИЙ. Крім розглянутих вище різновидів присудка, в українській мові функціонують нульові форми простого присудка. На наявність таких присудків вказує формально-синтаксична будова цих конструкцій, вони випливають із синтаксичного зв`язку лексично вираженого другорядного члена речення. Неповні речення з нульовою формою присудка співвідносні з повними двоскладними конструкціями. У зв'язку з відсутністю лексично вираженого присудка наявність другорядних членів речення, залежних від нього, є обов`язковою. Ці другорядні члени і взаємозалежний з нульовим присудком підмет є найважливішими показниками синтаксичної своєрідності неповних речень.

У більшості трапляються речення з нульовими присудками, що виражають значення перебування, місцезнаходження: *На мостах калинових калинові знамена* (Д. Білоус); *Серед лісу ставок, очеретом з одного боку прикрашений* (О. Вишня);

У розмовному і художньому мовленні для передачі різних стилістичних відтінків значення використовується ***ПРОСТИЙ УСКЛАДНЕНИЙ ДІЄСЛІВНИЙ*** присудок, що ускладнюється:

1) частками ***і, так і, візьми та й, знай, собі, як, мов, ніби****: Сього троянці* ***і бажали****. Марко* ***знай частує*** *гостей.* ***Жили собі*** *дід і баба.* ***Оля мов не чує****.*

2) повтором тих самих або спільнокореневих слів: *Він* ***думав, думав*** *і заснув.* ***Валом валять*** *у хату парубки.*

3) фразеологізмами дієслівного характеру: *Він на мене* ***точить зуби.*** *Ми* ***взяли участь*** *у зборах.*

СКЛАДЕНИЙ присудок виражається повнозначним словом, яке вказує на основне лексичне значення, та допоміжними словами, які в основному вказують на граматичне значення.

Складені присудки бувають **дієслівні** та **іменні**.

СКЛАДЕНИЙ ДІЄСЛІВНИЙ присудок виражається сполученням інфінітива з особовими формами дієслова, які мають фазове або модальне значення.

Фазовими називаються слова, які означають початок, продовження або кінець дії:

– початок дії: *почати, прийнятися, пуститися, взятися, кинутися* (*Я **почала читати** книгу вголос. Вона **кинулася прибирати**);*

– продовження дії: *продовжувати, залишатися, лишатися, зоставатися* (*Він **продовжував бігти***);

– закінчення дії: *переставати, закінчувати, припинити, кинути* (*Дощ **перестав іти***).

Модальні слова виражають відтінки можливості, необхідності, обов'язковості, виконують роль зв'язки і є показником часу та способу дієслова.

К. Шульжук до модальних допоміжних дієслів та інших модальних компонентів відносить:

1) форми зі значенням можливості чи неможливості дії: *могти, вміти, встигнути* та ін. (*Ми **можемо вчитися** краще, але не **встигаємо готуватися** до занять*);

2) модальні дієслова *мати, мусити* зі значенням повинності (*Ти **мусиш відвідати** батьків*);

3) модальні дієслова з різними відтінками волевиявлення (бажаності, готовності, згоди тощо): *бажати, воліти, хотіти, мріяти, ждати, збиратися, надумати, вирішити, готуватися, намагатися, пробувати* (*Він **мріяв побувати** у Карпатах*);

4) форми зі значенням суб'єктивно-емоційної оцінки: *любити, полюбити, боятися*; (*Ти **любиш дивитися** на зорі?);*

5) модальні дієслова зі значенням міри звичайності дії: *навчитися, звикнути, пристосуватися* тощо (*Ми **звикли вірити** добрим людям. Діти швидко **навчилися писати***);

6) дієслівні фразеологічні сполуки, переважно на основі дієслова *мати*: *мати можливість, мати намір, мати змогу, мати нагоду, мати звичку, мати право (Ти **маєш право відмовитися**, але зваж усе добре)*;

7) предикативні прикметники повної і короткої форми (*здатний, спроможний, повинен, рад, схильний, ладен, змушений* та ін. (*Я **змушений***

повідомити *батьків. Він* ***повинен допомогти*** *братові*);

8) усталені сполуки типу: *у змозі, не в змозі, не в силі;* іменники: *майстер, мастак*.

СКЛАДЕНІ УСКЛАДНЕНІ ДІЄСЛІВНІ присудки складаються із:

1) усталених сполук, фразеологічних та описових зворотів: *мати змогу, мати намір, мати звичку, горіти бажанням, палати бажанням, бути майстром, аматором, у змозі, не в силі* (*Він давно* ***мав намір написати*** *книгу. Вона* ***загорілася бажанням піти*** *на виставу*);

2) предикативних прикметників або дієприкметників і дієслова-зв'язки: *Противник* ***змушений був відступати****. Заради друга він* ***ладен був пережити*** *усе*;

3) двох допоміжних фазових або модальних дієслів та інфінітива: *Ніхто мене* ***не зможе примусити жити*** *у місті.*

Не слід плутати інфінітив як основну частину складеного дієслівного присудка з інфінітивами-додатками чи обставинами.

О. Потебня поділив інфінітиви на **суб'єктні**, тобто такі, що пояснюють суб'єкт, підмет, і **об'єктні**, тобто такі, що характеризують об'єкт.

Суб'єктний інфінітив позначає дію, стан тієї самої істоти чи предмета в позиції підмета, що й дієвідмінювана форма, і є ***присудком*** (*Ніхто* ***не міг сказати*** *їй правди* – Ніхто не міг і Ніхто не сказав).

Об'єктний інфінітив стосується іншої порівняно з дієвідмінюваною формою істоти чи предмета і є ***додатком*** (*Учителька запропонувала їй поїхати* – Вчителька запропонувала, а Вона поїде).

Після дієслів руху інфінітив може бути суб'єктним, але вказувати на мету і виступати **обставиною**: *Подорожні зайшли в село перепочити.*

Увага! Аналітична форма майбутнього часу дієслів – **простий** присудок: *Ви будете вчитися ще рік.*

СКЛАДЕНИЙ ІМЕННИЙ ПРИСУДОК складається із дієслова зв'язки та іменної частини.

Дієслово-зв'язка у теперішньому часі (*є, есть*) у більшості випадків не вживається і називається ***нульовою***, а присудок – складений іменний із нульовою зв'язкою, а речення – неповним еліптичним: *Ми щасливі. Він вчитель.*

Дієслівні зв'язки поділяються на:

– абстрактні – ***бути, становити***;

– напівповнозначні, які вказують на:

а) перетворення, виникнення: *стати, ставати, робитися, зробитися, опинитися*;

б) виявлення: *здаватися, видаватися, ввижатися, снитися, уявлятися, являтися, вважатися, доводитися*;

в) називання: *називатися, іменуватися, зватися*;

г) перебування: *бувати, перебувати, залишатися, зоставатися*.

ІМЕННА ЧАСТИНА виражається:

1. **Іменником** у називному, родовому та орудному відмінках: *Я – син твій, Україно; Без роботи день роком стає; Він був сином мужика; Сльози – струмками; Хай Олег буде за командира; Очерет мені був за колиску.*

2. **Прикметником** у називному та орудному відмінках: *Весняне повітря було прозоре і пахуче; Тобі весь світ здається чарівним.*

3. Узагальнено-предметним чи узагальнено-якісним **займенником**: *Я – це ти; Ти – мій; Хлопець залишився сам.*

4. Порядковим чи кількісним **числівником**: *Вона завжди була першою; Двічі на два – чотири.*

5. **Дієприкметником**: *Місто було повите спекою; Книга прочитана.*

6. **Прислівником**: *Все буде добре; Життя було попереду.*

СКЛАДЕНІ УСКЛАДНЕНІ ІМЕННІ присудки мають у ролі іменної частини ***фразеологізми, прикметниково-іменникові, числівниково-іменникові та інші нерозкладні словосполучення***:

Твої очі – два озерця; Карпо був широкий у плечах; Він був сват царю і кум королю.

Складені ускладнені іменні присудки також виражаються допоміжними дієсловами (модальними або іноді фазовими), дієсловами-зв'язками та іменними частинами. Можуть бути тричленні, чотиричленні і т.д.: *Справа починала бути поганою; Дівчина повинна була бути гарною.*

СКЛАДНИЙ присудок складається з двох і більше повнозначних слів, найчастіше це дієслово руху або стану та прикметник або дієприкметник: *Він повернувся з відпустки задоволений. Хлопець стояв схвильований.*

4. КООРДИНАЦІЯ ФОРМ ПІДМЕТА І ПРИСУДКА

Між підметом і присудком існує тісний смисловий і граматичний зв'язок, що проявляється в уподібненні їхніх форм.

І. Мариненко виокремлює такі **складні випадки узгодження підмета й присудка:**

Вибір форми роду

Із підметом, вираженим абревіатурою, присудок здебільшого має форму роду головного слова цього складноскороченого слова: *НАБУ оголосило* (бо Національне антикорупційне **бюро** України), *СБУ викрила* (бо **Служба** безпеки України), *КСУ розглянув* (бо Конституційний **Суд**

України), *ЗСУ завдали удару* (тому що Збройні **сили** України).

Водночас незначна кількість часто вживаних абревіатур, переважно тих, що закінчуються на приголосний і за зовнішніми ознаками набувають схожості з іменниками чоловічого роду, відмінюються як іменники чоловічого роду й поєднуються з присудком у формі цього ж роду: *ЖЕК відремонтував* (хоча ЖЕК – житлово-експлуатаційна контора). Так само з відмінюваними підметами – власними назвами: *"Вечірній Миколаїв" опублікував, "Вечірні Черкаси" надрукували* (хоча це й газети), *"Говерла" відійшла від причалу* (хоча це теплохід). Проте вживання родової назви (газета, теплохід, часопис тощо) потребує узгодження присудка саме з нею, оскільки власна назва в такому разі виконує роль прикладки: *Газета "Вечірній Миколаїв" опублікувала, теплохід "Говерла" відійшов від причалу* і под.

При підметах – іменниках спільного роду форма присудка зазвичай орієнтується на стать особи, названої підметом: *Листоноша приніс листа* (про чоловіка); *Листоноша принесла листа* (про жінку).

В офіційно-ділових текстах досі традиційно (попри нормативність фемінітивів згідно з новим правописом) на позначення осіб жіночої статі за професійною діяльністю і посадою використовують іменники чоловічого роду, які можуть поєднуватися з присудком у формі як чоловічого, так і жіночого роду (*Викладач зазначив* і *Викладач зазначила*), хоча логічною є координація за граматичними ознаками, а не за змістом. Проте якщо після назви професії або посади зазначене прізвище особи, якому властиві морфологічні ознаки жіночого роду, то присудок повинен стояти тільки у формі жіночого роду (*Директор О. С. Ковалишина розпорядилася, Редактор Інна Головченко вимагала*).

Якщо підмет є власною назвою, то рід присудка визначають за родом родової назви: *Нагасакі (*місто*) нам сподобалося*; *Широко розлилася Лімпопо (*річка*); Перед нами пропливав Борнео (*острів*); Зімбабве (*країна*) велична й прекрасна.* Помилковим є невмотивоване використання середнього роду: *Борнео велике; Зімбабве прекрасне*.

Якщо підмет – невідмінюване слово (інфінітив, прислівник, вигук), то дієслово- присудок у теперішньому й майбутньому часі дійсного способу та в наказовому способі має форму однини, а в минулому часі дійсного способу та в умовному способі – форму середнього роду однини: *Працювати з таким наставником випадає не кожному! Тисячоголосе «ура» покотилося берегом*); *Дитяче «чому» не давало спокою батькам ні на мить. Його «потім» так і не настане ніколи*.

Коли підмет виражений займенником *це*, зв'язка завжди орієнтується в роді на іменник присудка: *Це був грім; Це було свято; Це була його давня знайома.*

Вибір форми числа

Тут можна виділити такі закономірності:

• **Препозиція** присудка сприяє вибору однини, **постпозиція** – множини: *За тиждень у порт Південний зайшло 18 суден*; *Два турецьких військових кораблі зайшли в Одесу*.

• Якщо акцент робиться саме **на кількості** виконавців дії, присудок ставиться в однині й уся сукупність виконавців сприймається як одне ціле: *Сто шістдесят бігунів узяло участь у забігу.* Коли акцент робиться на дії виконавців, присудок ставиться в множині і кожен виконавець зберігає свою автономність: *Семеро артистів підготували чудову програму.*

• Якщо складений підмет виражений сполученням кількісного числівника, неозначено-кількісного числівника (***багато, мало, чимало, кілька, декілька, трохи***) з іменником у формі родового відмінка множини, то присудок граматично доцільніше вживати **у формі однини**, хоча можлива й форма множини: *П'ятеро гостей прийшло або ж П'ятеро гостей прийшли.* Але якщо у складі такого підмета **є означення** (*переважна більшість, велика кількість, ціла низка*), присудок можливий тільки **в однині.**

Тільки або переважно однина:

Якщо до складу підмета входить числівник, що закінчується на **один** (*21, 41, 151* і под.), то присудок повинен мати форму **однини**: *61 студент був присутній на лекції; 191 депутат проголосував за цей законопроєкт.*

При підметах, виражених іменниками ***більшість, меншість, низка, частина, половина, решта*** тощо, дієслово-присудок ставиться **в однині** і в тому самому роді, що й підмет (бо ці слова – іменники у формі однини): *Решта учасників чекала свого виступу. Більшість студентів працювала (працює) над науковими темами*. Але з назвами істот можлива й форма множини: *Більшість студентів працювали (працюють) над науковими темами.*

Множина вживається тоді, коли підмети – **однорідні члени** (*Чимало приватних засновників і потенційних інвесторів чекають на сприятливіший інвестиційний клімат*) або коли підмет і присудок розділені підрядною частиною (*Частина осіб, які мають початковий рівень підготовки, включаються у навчальну програму; Багато фірм, які володіють достатніми інвестиційними ресурсами, досягли комерційного успіху*). Препозитивний присудок при такому підметі має тільки форму

однини: *Зареєструвалась більшість учасників наради*.

Коли підмет виражений словосполученнями, до складу яких входять слова *стільки, скільки*, присудок уживається переважно **в однині**: *Цього разу на засідання стільки учасників зареєструвалося, що довелося ставити додаткові стільці в залі.*

Якщо підмет виражений сполукою іменника зі значенням сукупності (*гурт, група, полк, натовп, зграя, табун, стадо, рій* тощо) в називному відмінку множини з іменником у формі родового відмінка, то присудок вживається **в однині:** *Зграйка горобців злетілася на кущик*.

Якщо складений підмет означає ***часовий відрізок*** – вік людини, кількість років, годин та ін., то присудок ставлять лише в **однині**: *Минуло сім тижнів; Мені виповниться двадцять років.*

Якщо підмет виражений займенниками ***хто, хтось, хто-небудь, ніхто, ніщо,*** присудок уживають тільки у формі **однини**: *Усі, хто не пройшов реєстрації, повинні з'явитися особисто*. *Ніщо не дратувало його так, як цей монотонний скрип.*

Якщо підмет виражений сполученням збірних числівників із займенниками ***нас, вас, їх***, присудок уживається в **однині**: *Їх десятеро поїхало. Нас троє залишилося. Вас шестеро піде завтра*.

При однорідних підметах препозитивний присудок може мати форму як множини (частіше), так і однини (в останньому випадку він координується в усіх граматичних формах з найближчим до нього однорідним підметом). Якщо однорідні підмети, вжиті в однині, поєднуються зіставно-протиставними або градаційними сполучниками, то присудок теж уживається в однині: *Не дощ, а снігова буря закружляла за вікнами; Догляду потребує не тільки покриття проїжджої частини дороги, але й узбіччя.*

Коли перед однорідними підметами повторюються слова ***весь, кожний, ніякий***, присудок завжди має форму **однини**: *Кожний студент, викладач, співробітник повинен проходити медичний огляд.*

При розділових сполучниках між однорідними підметами присудок уживається в **однині**, оскільки дія виконується лише одним з однорідних підметів: *В Офісі Президента відбудеться чи то розмова, чи то лекція.*

Множинній формі присудка надають перевагу, коли весь однорідний ряд складається з назв людей: *До його кабінету були вхожі і прем'єр-міністр, і Генпрокурор, і спікер Верховної Ради*.

Препозитивний присудок із постфіксом -ся також уживається у **множині**, коли дія, що стосується кожного з підметів, сприймається як сумісна: *У цьому місці зливаються Південний Буг та Інгул*.

Присудок має форму однини, й коли однорідні підмети тематично

близькі: *На неї напала нудьга, меланхолія*; Порядок і термін отримання майнового паю визначається у Положенні про паювання майна.

Якщо однорідні підмети об'єднуються узагальнювальним словом ***усе*** (***ніхто, ніщо*** тощо), то присудок уживається у формі третьої особи однини, а в минулому часі – середнього роду: *Люпин, волошка, дзвіночок, петрів батіг – **усе** розквітло одночасно*.

Те саме, коли перед однорідними підметами вжито слова ***весь, кожний, ніякий:*** *Кожний студент, викладач, співробітник повинен приходити в університет вчасно*.

Якщо підмет виражений поєднанням слова *пів* з іменником, присудок уживається тільки в однині, наприклад: пів години, пів міста (у минулому часі присудок ставиться у формі середнього роду): *Пів будинку висипало у двір, щоб послухати претендента на депутатське крісло; Цього року навчатиме українських учнів пів мільйона вчителів.*

Із підметом, який позначає приблизну кількість (поєднання прийменників ***близько, понад, до*** з числівником/іменником із кількісним значенням), присудок має форму **однини**: *До сотні студентів взяло участь… Книжок із 20 лежало на столі*. Але якщо приблизна кількість розділяється на окремі одиниці, то присудок може мати форму множини: *Два-три виступи лунали вже при ліхтарях*.

Якщо з підметом ужито обмежувальні частки ***тільки, лише, всього***, то препозитивний присудок можливий тільки в **однині**: *Виступило тільки три особи. Поїде всього дванадцять студентів*.

Тільки або переважно множина:

З особовим займенником ***Ви***, що використовують для вираження ввічливості й пошани, дієслівний присудок вживається переважно у множині (*У якому місті України Ви хотіли би побувати*?), а іменний складений присудок – як в однині з метою вираження приязні, інтимності (*Ви така загадкова в цьому капелюшку!*), так і в множині для висловлення шанобливості (*Ви сповнені планів і мрій*),особливо біля коротких прикметників (треба *Ви певні / згодні*). Водночас за наявності в реченні слів ***який, якийсь, такий, весь, один*** іменний присудок можливий тільки у формі **однини** (*Ви, Соломіє, якась розгубена сьогодні*).

Якщо присудок позначає **активну дію**, що стосується переважно живих **істот**, то перевага віддається **множині** (*Чимало журналістів **акредитувалися** на пресконференцію*). Проте з підметом-неістотою переважає присудок у формі **однини** (*Чимало дерев згоріло в ту пожежу*).

Присудок, виражений взаємно-зворотним дієсловом (*листуватися, обійматися, вітатися, прощатися, зустрічатися* тощо), завжди вживається у формі **множини** при підметах, виражених кількісно-іменним

словосполученням, оскільки позначає роздільну дію, яка виконується кожним із учасників (*Чотири студенти зустрілися у вестибюлі. Дві подруги щиро обнялися*).

Якщо складений підмет містить однорідні члени – іменники або якщо в реченні є однорідні присудки, то зазвичай присудок уживається у формі **множини** (*Багато хлопців і дівчат відвідали цей концерт.*

Троє друзів погомоніли, посміялися, обмінялися новинами).

Якщо до складеного підмета входить означення, вжите в множині, то постпозиційний присудок повинен також мати форму **множини** (*Кілька кучерявих голівок вигулькнули із-за дверей*). Але препозитивний присудок може вживатися і в **однині, і в множині** (*Із-за дверей вигулькнуло/вигулькнули кілька кучерявих голівок*).

Числова форма присудка залежить також від його місця в реченні: якщо він відірваний від підмета, то вживається переважно у **множині** (*Три дівчинки, визираючи з-за рогу будинку, зацікавлено спостерігали за грайливим кошеням*).

У складному реченні зі складеним підметом присудок уживається тільки у **множині** (Близько 750 людей вийшли на демонстрацію з вимогою закрити два блоки на ядерному об’єкті, які ще й досі працюють).

5. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Тире між підметом і присудком може ставитися лише тоді, коли складений іменний присудок стоїть після підмета, а дієслівна зв’язка пропущена.

Тире ставиться:

1) коли підмет і присудок виражені іменниками у називному відмінку: *Київ – столиця України*;

2) якщо присудок виражений числівником: *Сім мінус три – чотири;*

3) якщо обидва головні члени речення виражені інфінітивом: *У нас **кохати** – **полюбить** сповна*;

4) якщо перед присудком стоять слова *то, це, ось, значить: Життя – **це рух***;

5) при підметі, вираженому займенником, для його смислового та інтонаційного виділення: *Я – небо. Я – полотнище віків*; *Ми – сірі гуси в хмарі*;

6) перед присудком, який має порівняльне значення, для його смислового виділення: *І ніч – як чари*; *Життя – як той потік, А час – мов океан*;

7) перед присудком із заперечним значенням для його смислового виділення: *В своїх добротах і широтах І тлінь, і попіл – не біда*.

Тире не ставиться:

1) якщо підмет або присудок виражений особовим займенником: *Я син народу*;

2) якщо присудок має порівняльне значення: *Хліб як сонце; Мова мов пісня; Це ніби казка;*

3) якщо перед присудком стоїть частка *не: Хай я не люди, ну й Хома не чоловік*;

4) якщо присудок стоїть перед підметом: *Благословенна в болях ран Степів широчина бездонна* (Рил.) або виражений прикметником, дієприкметником чи іменником з прийменником: *Трава в росі.*

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
3. Дуденко, О. В. (2025). Синтаксичний статус інфінітива: проблеми вивчення у вищій та середній школі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, (217), 297-304. URL: https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-217-297-304
4. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
5. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df
6. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
8. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дати визначення головних і другорядних членів речення.
2. Якими частинами мови виражається простий підмет? Наведіть приклади.
3. Чи може простий підмет виражатися словосполученням?
4. Схарактеризувати способи вираження складеного підмета.
5. Які типи присудків ви знаєте?
6. Коли присудок простий? Наведіть приклади.
7. Чим може ускладнюватися простий присудок? Наведіть приклади.
8. Який присудок називається іменним складеним?

9. З’ясуйте роль зв’язки в іменному складеному присудку. Чти буває вона нульовою? Яке тоді речення?
10. Який присудок називається складеним дієслівним? Назвіть основні типи складеного дієслівного присудка. Які дієслова називають фазовими, а які модальними?
11. Навести приклади речень з ускладненими іменними та дієслівними присудками.
12. За яких умов ставиться тире між підметом і присудком?
13. У яких випадках тире між підметом і присудком є факультативним?

Тема 4

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Принципи класифікації другорядних членів речення.
2. Прямий і непрямий додатки, способи їх вираження.
3. Узгоджене і неузгоджене означення, способи їх вираження.
4. Прикладка як різновид означення.
5. Семантико-синтаксичні різновиди обставин.

1. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Проблема виділення другорядних членів речення викликає чимало дискусій у сучасному мовознавстві. Одні вчені дотримуються традиційного принципу, другі заперечують такий підхід, треті уточнюють традиційну класифікацію.

У вивченні другорядних членів речення виділяють **класичний** (традиційний) період і період **сучасного мовознавства. Класичний** (традиційний) період – це 20-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст. Було виокремлено другорядні члени речення. У період **сучасного мовознавства** – з 20-тих рр. XX ст., – було дано вичерпний аналіз другорядним членам.

Уже на початку XIX ст. у граматиках починають розмежовувати підмет, присудок, означення, додаток та обставину.

У 20-і роки XX ст. виходить низка українських граматик (О. Білецький, Л. Булаховський, М. Сулима, А. Кримський, І. Нечуй-Левицький, І. Огієнко, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, С. Смеречинський, Є. Тимченко),

У 30-і роки XX ст. поширеною була спроба дати вичерпний аналіз статусу, специфіки членів речення з позицій традиційного тлумачення.

***З історії.** Найбільш повно теорію другорядних членів розробив Ф. Буслаєв. Уточнив **граматичний принцип**, враховував типи зв’язків між

словами: узгодження, керування, прилягання. Виділяв 3 другорядні члени: *високе дерево* – узгодження, значить означення*, посадив дерево* – керування, то додаток*, швидко посадив* – прилягання, то обставина. Крім того, він ураховував і **логічний принцип (**т. б. значення другорядного члена**)**. Наприклад, означення відповідає на питання *Який? Чий? Котрий?* і означає ознаку; додаток вказує на предмет і відповідає на питання непрямих відмінків; обставина вказує на час, місце, причину, мету, спосіб дії тощо і відповідає на питання *Коли? Де? Чому?* та ін. Але за цими двома принципами не завжди виходить: напр., *портфель Андрія* – керування, мав би бути додаток, проте питання *чий?* і воно домінує, тому це **означення.** *Поїхав до Києва* – куди? – то обставина.

Теорія Ф. Буслаєва дала поштовх у розвитку вчення багатьом ученим.

В українському мовознавстві другорядні члени із семантичного боку розглядав І. Вихованець. Поділяв на **прислівні** другорядні члени (компоненти словосполучень) і **детермінанти** (на початку речення). Теорія І. Вихованця потребує детальнішого розгляду.

У семантично елементарному простому реченні виділяє синтаксеми предикатні та субстанціальні.

Предикатні синтаксеми формують структуру речення і поділяються на **предикати дії** (позначають діяльність: хлопці *косять* траву), **предикати процесу** (дія не передбачає активного виконавця: квіти *цвітуть*), **предикати стану** (певний стан у певний час: мені *сумно*), **предикати якості (**постійна ознака предмета чи явища: дівчина *висока*), **локативні предикати (**дієслова *бути, перебувати, опинятися*: ми опинилися за селом**), предикати кількості (**учнів *було шість*).

Субстанціальні синтаксеми підпорядковуються предикатам і поділяються на:

– **суб'єктні** (виконавець дії, носій ознаки: *ми* співаємо, *хлопця* лихоманить),

– **об'єктні** (предмет, на який спрямована дія: садимо *дерева*, сестра старша *за брата*),

– **адресатні** (вказує на когось, для кого відбувається дія: присвятив вірш *матері*),

– **інструментальні** (знаряддя або засіб дії: відкидаю сніг *лопатою*, вистрілив *із пістолета*),

– **локативні** (місцезнаходження: сидів *у саду*).

Решта синтаксем належить до вторинних.

Синтаксеми з обставинною семантикою належать до адвербіальних і поділяються на:

– **часові** (*після дощу* пахнуть квіти),

– **причинові (***через поломку* двигуна машина зупинилась),

– **цільові (**йду *напитися* води**),**
– **допустові (***всупереч надіям,* ми спізнилися**),**
– **умовні** (*не знаючи броду*, не лізь у воду).

Модальні синтаксеми виражають ставлення мовця до повідомлюваного: *ми, **на жаль**, погано знаємо іноземні мови*.

Атрибутивні синтаксеми вказують на різні ознаки предметів (*струнка* тополя).

Сучасний погляд науковців: другорядні члени речення – це поширювачі (синтаксеми, що поширюють головні члени, одні одних чи речення). Поділяють так: прислівні (у словосполученнях), дуплексиви (із двобічним зв'язком), корелятиви (прикладки), детермінанти (ситуанти).

Ми будемо дотримуватися традиційного погляду на другорядні члени речення, тобто визначати другорядні члени **за питаннями** (писати *олівцем* – чим, їхати *дорогою* – де, вити *вовком* – як, ніс *гачком* – який), **за граматичною аналогією** (Мамі подарували *велику, гарну, у лапатих квітках* хустку).

Визначаємо, що **другорядні члени речення –** *це повнозначні слова, які доповнюють, уточнюють, конкретизують, пояснюють головні або другорядні члени речення.*

2. ПРЯМИЙ І НЕПРЯМИЙ ДОДАТКИ, СПОСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ

Додаток – це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження об'єкта дії, стану або ознаки і відповідає на питання непрямих відмінків.

Найвиразніша семантична ознака додатка – його предметне значення. Хоча він вказує не тільки на **об'єкт (**пекти *хліб,* створювати *картину***), а на суб'єкт (**пишеться *студентами,* намальована *художником***), адресат дії (**принести *матері,* розповідати *братові***), знаряддя дії (**писати *олівцем,* різати *ножем***), предмет порівняння (**кращий *за батька,* вищий *за мене***).**

За будовою додатки бувають **прості (**виражаються одним словом**) та складені (**зі сполучення слів: склав *два вірші***).**

Залежно від того, як дія поширюється на предмет**,** додатки бувають **прямі і непрямі.**

ПРЯМИЙ додаток означає об'єкт, на який безпосередньо переходить чи спрямовується дія присудка. Прямий додаток залежить:

- від перехідних дієслів: *відкрити закон, дивувати публіку, виконувати завдання,*
- безособових дієслів: *лихоманить мене,*
- дієприслівників: *читаючи книгу,*

- категорії стану: *жаль його.*

Найчастіше виражається у формі **Зн. в. без прийменника**:

• іменником, займенником чи субстантивом: *косять* ***траву****, люблю* ***тебе****, почув* ***«тук-тук»****, ненавиджу в собі* ***старе****, вовк і* ***лічене*** *бере;*

• неподільним словосполученням: *відвідали* ***Олену Василівну****, Кайдашиха витягла* ***два сувої полотна****, жінки наварили* ***казан картоплі****, переглянула* ***кілька журналів;***

• числівником: ***п'ять*** *помножити на п'ять.*

До ПРЯМОГО додатка відносять і форми іменника **у Р. в. без прийменника:**

- коли є частка **не** біля присудка: ***батога*** *з піску не сплетеш,* ***законів*** *боротьби не зламати;*
- коли вказує на частину від цілого: *випити молока, принесли хліба, хочу квасу, купити олії,*
- коли є вказівка на неозначену кількість предметів*: дістати зошитів, куплю кавунів, розводять голубів;*
- коли Зн. в. і Р. в. збігаються*: зрубав дуб – зрубав дуба, купив олівець – купив олівця, чорнобривців насіяла мати;*
- коли додаток (неістота) залежить від предикативів **жаль, жалко***: жаль часу, грошей, землі.*

НЕПРЯМИЙ додаток означає об'єкт, на який дія безпосередньо не спрямована, а лише якоюсь мірою його стосується.

У реченні залежить:

- від неперехідних дієслів: *зустрілися* ***з товаришем****, вклонятися* ***землі;***
- від перехідних дієслів, що виражаються у непрямих відмінках: *купити подарунок* ***матері****, вишиваю хустку* ***шовкам****и;*
- від дієприкметників*: написаний* ***письменником****, виконана* ***учнями*** *вправа;*
- прикметників*: дорогий* ***для мене****, вдячний* ***матері;***
- віддієслівних іменників*: запуск* ***ракети****, ремонт* ***трактора,*** *підживлення* ***озимини****, будівництво* ***заводу;***
- прислівників (категорії стану)*: сумно* ***без тебе****.*

Непрямий додаток виражається:

• іменниками, займенниками, субстантивами у непрямих відмінках*: моєму* ***щастю*** *нема меж, я принесу* ***тобі*** *удачу,* ***полоненим*** *дали відпочити;*

• нерозкладними словосполученнями*:* ***кожному з відвідувачів*** *запропонували каву, розповідають* ***про «Чорнобильську мадонну»*** *І. Драча;*

- об’єктним інфінітивом*: прошу вас* ***виконати*** *завдання.*

Дещо уточнимо щодо **інфінітивного додатка**.

Нагадаємо: у складеному дієслівному присудку інфінітив має бути виключно суб’єктним, тобто характеризувати дію самого суб’єкта (підмета). На противагу йому об’єктний інфінітив позначає дію, яку має виконати об’єкт (той, на кого спрямована дія), і саме він стає непрямим додатком.

Погляньмо уважніше, від яких дієслів-присудків залежить інфінітив-додаток. Як зазначає С. Новосельська, у структурі речення об’єктний інфінітив у ролі непрямого додатка найчастіше виступає при дієсловах, що позначають такі поняття:

1) наказ, пораду, побажання, дозвіл (***наказати, умовити, просити, запросити, дозволити, не дати, веліти, запропонувати, заповідати***);

2) процеси навчання, повчання (***вчити, навчати, наставляти, радити***).

Наведемо приклади речень із художнього дискурсу Н. Гурницької: *…Адам вирішив не відкладати поїздку надовго і* ***наказав*** *челяді* ***збиратися*** *в дорогу негайно; Хотілося хіба, щоб ніхто її сьогодні не чіпав і* ***дозволив спати*** *аж до наступного ранку; Щось поважне* ***примусило*** *його* ***забути*** *старі звички та* ***взятися*** *за перо; Як умів, вуйко Павло* ***допоміг впоратися*** *з труднощами; Навіщо тоді він* ***просив*** *її* ***поїхати*** *з ним до Львова? Він сам* ***пропонував*** *їй* ***залишитися*** *в нього…*

Тут засвідчено інфінітиви-додатки, залежні від дієслів, що позначають різні волевиявлення людини: наказ, дозвіл, заборону, примус, прохання, обіцянку, допомогу та ін. Наголосимо: скрізь інфінітив є об’єктним, тобто вказує на дію, яку виконуватиме не суб’єкт, а той, на кого спрямована його дія. До речі, цей об’єкт обов’язково вказується (розуміється) в усіх реченнях з інфінітивом-додатком.

3. УЗГОДЖЕНЕ І НЕУЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ, СПОСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ

ОЗНАЧЕННЯ – *це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження ознаки предмета і відповідає на питання який? чий? котрий? у скількох?*

В узагальненій ознаці предмета об’єднуються:

- власне ознака: ***кохана*** *дівчина,* ***сонячна*** *посмішка,*
- ознака за дією***: нахмурене*** *небо,*
- присвійність*: люблю поезію* ***Ліни Костенко.***
- порядок при лічбі***:*** *третій вагон,*
- кількісна характеристика*: у двох друзів.*

За способом підрядного зв’язку означення поділяють на **узгоджені та**

неузгоджені.

УЗГОДЖЕНІ поєднуються з означуваним словом зв'язком *узгодження* і виражаються:

– прикметниками: *рідне місто, яскраве сонце,*

– дієприкметниками*: прочитана книга, зорані поля,*

– займенниками: *наш край, моя домівка,*

– порядк**о́**вим числівником*: десятий будинок,*

– кількісним числівником у непрямому відмінку*: трьом командам вручили нагороди, у багатьох студентів,*

– прикметниковими та дієприкметниковими зворотами*: туман, **схожий на молоко**, оповив місто; хліба, **скупані дощами**, ясніли на сонці.*

!!! Не є узгодженими означеннями: прикметники, що є складовими фразеологічних чи стійких синтаксичних сполучень: *ахіллесова п'ята, Кривий Ріг, мовний апарат.*

НЕУЗГОДЖЕНІ ОЗНАЧЕННЯ поєднуються з означуваним словом зв'язком керування та прилягання: *твори Шевченка, бажання вчитися, дорога ліворуч*. Виражаються:

1) ІМЕННИКАМИ у непрямих відмінках з прийменникам або без них:

Р. в. а) належність: *хустка матері*,

б) частина від цілого: *крило птаха, шибки вікон, берег озера,*

в) відношення до простору, місця, колективу: *степи України, рослини лісу,*

г) словосполучення: *вчитель початкових класів, країни народної демократії, зброя часів Богдана Хмельницького, людина доброї вдачі, дівчина років вісімнадцяти,*

д) матеріал: *ваза з кришталю, перстень із золота, пам'ятник з граніту,*

е) походження, місце перебування: *шахтарі з Донбасу, дівчина з села,*

є) призначення*: банка з варення, зошит для нот,*

Зн. в. з прийм.:

а) призначення: *план на квартал, право на освіту, міст через Черемош,*
б) якість: *зошит у клітинку, плаття в смужку,*

Ор. в. з прийм.: (про наявність чогось**)** *мотоцикл з коляскою, квартира з ремонтом, хлопець з карими очима,*

М. в.: *хлопчик у рябенькій сорочці, черевики на гумовій підошві, дядько по матері, друзі по групі, розмова по щирості.*

Отже, ім. + ім. = означення (крім винятків).

2) ПРИСВІЙНИМИ ЗАЙМЕННИКАМИ: **його, її, їх** (бо незмінні), вони стоять у препозиції: *його книга, її дитя,*

3) ІНФІНІТИВОМ: *бажання зустрітися, уміння працювати, думка придбати, талант зображати,*

4) ПРИСЛІВНИКОМ: *розмова віч-на-віч, кава по-варшавськи, читання вголос, стрижка наголо, їзда сидячи,*

5) НЕРОЗКЛАДНИМИ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ: *донька нівроку собі, люди в білих халатах.*

Уточнимо про **інфінітив-означення.**

Серед другорядних ролей, як доводять дослідження, інфінітив найчастіше стає означенням. Як неузгоджене означення, інфінітив – залежне слово – поєднується з небагатьма іменниками. Мовознавці П. Дудик і Л. Прокопчук виокремлюють ті, які здебільшого мають модальне значення можливості, бажаності, необхідності, волевиявлення та ін., напр., *можливість* ***працювати****, бажання* ***вчитися****, необхідність* ***боротися****, прагнення* ***відпочити****, клятва* ***вистояти****.*

С. Новосельська виділяє кілька груп іменників віддієслівного походження, з якими пов'язується інфінітив: вони мають таку семантику: 1) можливість, необхідність, упевненість; 2) волевиявлення (*бажання, намір, спроба, рішення, наказ, команда, готовність, прагнення*); 3) внутрішні психічні стани (*щастя, радість*); процеси мислення (*думка, мрія*).

Наймасивнішу групу становлять інфінітиви, залежні від субстантивів на позначення ***волевиявлення***: різних думок, внутрішніх прагнень, намірів. Сюди віднесемо іменники ***бажання, небажання, потреба, спроба, прагнення, намагання, намір, рішення*** та ін.:

Не відчувала у собі сили та ***бажання*** *ще раз* ***ставати на ті самі граблі;***

Лише робила героїчні ***спроби боротися*** *з нападами відчаю…;*

Про свій ***намір переїхати*** *в Жовкву не написала…;*

Рішення не бачитися *з ним далося їй так важко…*

У другу групу виокремлюємо приінфінітивні субстантиви, які позначають певні умови або обставини, сприятливі чи, навпаки, не сприятливі для чогось: ***можливість, неможливість, ймовірність, необхідність, нагода, шанс, підстави, спосіб*** та ін.:

…не уникала жодної ***можливості зробити*** *якусь послугу…;*

Біля театру велика ***ймовірність зустріти*** *когось зі знайомих Адама…;*

Рятувати *вечерю* ***сенсу*** *вже, звичайно, не було, проте* ***порятувати*** *помешкання від пожежі* ***шанс*** *іще залишався****.***

Мовці послуговуються і такими приінфінітивними іменниками, які

позначають внутрішні здатності суб'єкта: ***вміння / невміння, манера, здатність, талант, право*** та ін.:

...молодість, гарне личко, зграбна фігурка, життєрадісність, ***вміння*** *зі смаком* ***вдягнутися****, мило* ***усміхнутися****,* ***сказати*** *щось приємне співрозмовнику та невимушено* ***повестися****, коли чогось не знаєш, зазвичай компенсували їй відсутність певних навиків;*

Добре знав цю ***манеру*** *вуйка* ***відмовлятися****,* ***примушувати*** *себе просити, а потім неохоче* ***пристава́ти*** *на прохання.*

ТРУДНОЩІ РОЗМЕЖУВАННЯ НЕУЗГОДЖЕНОГО ОЗНАЧЕННЯ І ДОДАТКА

Можна використовувати різноманітні прийоми-перетворення:

1) заміна неузгодженого означення узгодженим: *сік із яблук – яблучний, шапка брата – братова;*

2) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком; означення – підмет, іменник – присудок-дієслово: *шепіт трави – трава шепоче, сум матері – мати сумує;*

3) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у речення з присудком *давати*; означення стане підметом, слово –додатком: *вогонь багаття – багаття дає вогонь, тінь від абажура – абажур дає тінь;*

4) заміна неузгодженого означення поширеним узгодженим означенням чи підрядним означальним: *тепло багаття – тепло, що йде від багаття, плаття з шовку – плаття, пошите з шовку.*

4. ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

Це особливий вид означення, яке виражається іменником чи субстантивом, вказує на ознаку предмета і дає йому другу назву. Відповідає на питання: Хто саме? Що саме? Який саме?

Зв'язок означуваного слова з прикладкою – **кореляція** (узгоджені у відмінку – *місто Умань*) або **прилягання** (коли назва незмінна – *на зупинці «Площа Шевченка»*).

Прикладка – це образна, метафорична назва, службове або почесне звання.

Значення прикладок:

1) **характеристика особи:**
   - за національністю – *дівчинка-****українка***
   - за професією, родом занять – *лікар-****терапевт****, агроном-****садовод****, інженер-****конструктор****,*
   - за місцем проживання: *хлопці-****харків'яни****,*
   - віком: *хлопець-****підліток****,*

- родинні стосунки**:** *дівчата-**сестрички**,*

2) **якість або властивість предмета:** *дуб-**велет**, Вовчик-**братик**, воїни-**переможці**,*

3) **власна назва при загальній** (клички тварин або назви неістот (річок, міст, островів тощо): *газета «**Бульвар**», парк **ім. Черняховського**, готель «**Україна**», ріка **Дніпро;***

4) **загальна назва**, якщо власна назва – ім'я людини: ***журналіст** Дмитро Комаров, **космонавт** Леонід Каденюк;*

5) **видова назва при родовій:** ***звіробій**-трава.*

Труднощі розрізнення прикладки й означуваного слова

1. У загальних назвах означуване слово ширше за обсягом, прикладка має вужче значення: *солдат-ветеран.*

2. Іноді допомагає контекст:

*а) Гори навкруги... далі ці зеленуваті гори-**хвилі** будуть менші...;*

*б) А Дніпро мов підслухав: широкий та синій підняв **гори**-хвилі.*

3. Якщо у словосполученні є загальна назва і власна (йдеться не про людей!), то прикладкою є власна: *ріка **Дніпро**, місто **Київ**.*

4. !!! Не змішувати прикладки:

- зі складними словами-назвами: *горе-біда, буря-негода, батько-мати, хліб-сіль, жито-пшениця;*
- зі складними термінами*: будинок-музей, хата-читальня, вагон-ресторан, плащ-палатка.*

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРИКЛАДЦІ

Дефіс ставиться:

- якщо прикладка – власна назва і стоїть у препозиції: *Дніпро-ріка (але ріка Дніпро),*
- якщо прикладка – загальна назва і стоїть у постпозиції*: партизанка-підпільниця, жінка-трактористка*.

Дефіс не ставиться:

- якщо родове поняття + видове-прикладка: *голуб вертун, риба акула, трава звіробій, пшениця арнаутка.* **Але** коли навпаки – вид + рід дефіс ставиться: *звіробій-трава.*
- І коли терміни (рід + вид) дефіс ставиться: *павук-тарантул, жук-короїд, льон-довгунець.*

Лапки ставляться, якщо прикладка – назва підприємства, готелю, книги тощо: *кафе «Ромашка»*.

Лапки не ставляться, коли прикладка – назва автобусного чи залізничного маршруту: *автобус Умань – Київ.*

Або ж є слово ***імені**: фабрика імені Рози Люксембург.*

5. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ РІЗНОВИДИ ОБСТАВИН

Обставина – це другорядний член речення, який служить для граматичного вираження різних обставин дії, стану або ознаки і відповідає на питання Де? Коли? Чому? та ін.: *Іду я* (як?) ***тихою ходою.***

Обставини **виражаються**:

1) незмінними формами: ***прислівниками, дієприслівниками, інфінітивами, фразеологізмами***: ***довкола*** *спалахують вогні, ішли* ***співаючи*** *дівчата, бабуся сіла* ***одпочити****, друзі жили* ***душа в душу****,*

2) відмінюваними формами: ***іменниками в О. в. без прийменника або в непрямих відмінках з прийменниками*****:** *іду* ***лугом, протягом дня*** *ми чекали на тебе,*

3) лексичними або синтаксичними словосполучення*: все це він охопив* ***одним поглядом.***

Обставини стосуються, як правило, дієслів, дієприслівників та дієприкметників, категорії стану, рідко – прикметників та прислівників.

За значенням виділяють **8 розрядів обставин**: способу дії, міри і ступеня, часу, місця, причини, мети, умови, допусту.

1**. ОБСТАВИНИ СПОСОБУ ДІЇ**

Дають якісну характеристику дії чи стану або означають спосіб здійснення дії чи вияву ознаки, відповідають на питання: *Як? Яким способом?*

Виражаються:

- прислівниками: *біг* ***швидко****, зустрівся зі смертю* ***віч-на-віч****, не дивися так* ***привітно, яблуневоцвітно****.* Ще прислівники способу дії: *радісно, весело, тихо, спокійно, гуртом, поодинці, вроздріб, удвох, вкупі* та ін.
- дієприслівниками (зворотами): *бігли* ***не зупиняючись****; зупинилися,* ***замилувавшись зоряним небом****,*
- іменниками в О. в.: *полинула* ***ластівкою****, дивиться* ***вовком,***
- іменниками з прийменниками або без них: *сніг співа* ***на різні гами****, живемо* ***у добрі****, ланцюг упав* ***з брязкотом,***
- фразеологізмами: *сиджу* ***склавши руки****, ходить* ***голову повісивши****, дихаю* ***на повні груди****.*

2**. ОБСТАВИНИ МІРИ І СТУПЕНЯ**

Характеризують інтенсивність або міру вияву ознаки, відповідають на питання: *якою мірою? як часто? як багато? у скільки разів?*

Виражаються:

- прислівниками: *дуже, надзвичайно, виключно, трохи, ледве, до нестями, вщерть, вкрай, доволі, дотла, догола, допізна, двічі, до останку,*

- іменниками в О. в. та в ін. в. з прийменниками або без них: *іди, іди, дощику,* ***цебром, відром, дійницею****; змокли* ***до нитки****, залите* ***до половини,*** *ситий* ***по горло***,

- фразеологізмами: *грошей –* ***кури не клюють***, ***не раз і не два*** *ходив тут,*

- числівниково-іменниковими словосполученнями: *зупинялися* ***три рази.***

3. ОБСТАВИНИ ЧАСУ

Характеризують дію чи ознаку за їх відношенням до певного часу, відповідаючи на питання: *Коли? З якого часу? До яких пір? Як довго*?

Виражаються:

- прислівниками: *влітку, восени, завтра, щодня, сьогодні, зразу, довіку, з року в рік, з дня на день* та ін.

- дієприслівниками (зворотами): ***попрацювавши добре****, пішли;*

- іменниками з прийменниками або без них: ***день і ніч*** *хлющить дощ,* ***цілу ніч*** *не змовкали солов'ї, прийшов* ***після вечері****, дружили* ***за студентських часів,*** *говорили* ***за обідом****, розійшлися* ***перед світанком***,

- числівниково-іменниковими словосполученнями: ***за кілька годин*** *піде дощ, зустріч відбудеться* ***о восьмій***,

- фразеологізмами: *прокинулися* ***до схід сонця***.

4. ОБСТАВИНИ МІСЦЯ

Дають просторову характеристику дії, стану чи ознаки, відповідають на питання: *Де? Куди? Звідки?*

Виражаються:

- прислівниками: *тут, там, туди, де, кругом, спереду, далеко, поруч, звідти та ін.,*

- іменниками з прийменниками або без них: *іду* ***шляхом****, тече вода* ***з-під явора****, місяць зійшов* ***над селом****, живемо* ***на Україні,***

- фразеологізмами: *пішов* ***світ за очі, на легкий хліб***.

5. ОБСТАВИНИ ПРИЧИНИ

Вказують на причину, підставу виникнення дії чи ознаки, відповідаючи на питання: *Чому? З якої причини?*

Виражаються:

- прислівниками: ***згарячу, здуру, знехотя, знічев'я, зозла, зопалу, спересердя, спрожогу, сп'яну***,

- дієприслівниками (зворотами): ***замисливши́сь,*** *не помітив протягу,* ***побачивши́ друга****, зворушився до сліз,*

- іменниками в непрямих відмінках з прийменниками: *дух перехопило* ***від щастя***, ***з радощів*** *мало не збожеволів, стогне* ***від болю****, посивів* ***з горя***, ***од хвилювання*** *все забув,*

- прийменниковими конструкціями*: з приводу..., з нагоди..., у зв'язку..., завдяки..., внаслідок...*,

- фразеологізмами: *заснув* ***від нічого робити.***

6. **ОБСТАВИНИ МЕТИ**

Вказують на мету дії чи стану, відповідають на питання: *З якою метою? Навіщо?*

Виражаються:

- прислівниками: ***зумисне, навмисно, навіщо, наперекір, на зло, на показ,***

- дієприслівниками (зворотами): ***бажаючи перемогти,*** *ми сконцентрували усі сили,*

- іменниками в непрямих відмінках з прийменниками *для (задля), ради (заради),від, до, в, на, по*: ***для щастя*** *працюємо,* ***від дощу*** *сховали, пишу* ***на незабудь,***

- прийменниковими конструкціями: *з метою…, в інтересах…, на честь…, в ім'я…,*

- фразеологізмами: ***на всяк випадок,***

- інфінітивами (до них проситься сполучник *щоб*): *пішли* ***попрощатися****, взяв* ***перевірити****, прийшов* ***розказати****, прилягла* ***спочити.***

Підтримуємо думку тих синтаксистів, які вважають, що інфінітив зі значенням мети дії (можна поставити запитання до нього *навіщо*?) не є компонентом складеного дієслівного присудка, а виконує роль обставини мети.

Зауважимо: навіть автори сучасних шкільних підручників загострюють на цьому увагу учнів. Для прикладу візьмемо підручник з української мови для 8-класників НУШ (2025) Олександра і Віктора Заболотних. Автори радять з'ясувати, «чи вказує інфінітив на мету дії, названу особовим дієсловом. Якщо так, то інфінітив є обставиною, а не частиною присудка (*Діти поїхали (для чого?) купатися*)» [с. 70]. Щоб тут не помилитися, зауважують: «Щоб переконатися, що неозначена форма дієслова (інфінітив) є обставиною, а не частиною складеного присудка, спробуйте перебудувати речення на речення із сполучником ***для того, щоб***. Якщо така заміна можлива, то неозначена форма дієслова є **обставиною** мети: *Діти прийшли* (для чого?) *снідати* (*Діти прийшли для того, щоб снідати*)» [с. 95].

Як показує мовленнєвий матеріал, такий інфінітив стоїть не лише після дієслів руху (як, наприклад, пишуть І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська). С. Новосельська виокремлює дві групи дієслів, від яких залежить інфінітив. Першу утворюють дієслова, що справді позначають рух, переміщення (*піти, прийти, поїхати, відправитись* і под.).

До другої дослідниця відносить ті, що вказують на відмову від переміщення або припинення руху (*затриматись, зупинитись, залишитись, сісти*).

Справді, дієслова руху, від яких залежить інфінітив-обставина, становлять левову частку: *йти / піти, прийти / не прийти, поїхати, перебратися, нести / понести, бігти / побігти, поплентатися* та ін. Наприклад: *Навряд чи Адам* ***прийде прощатися*** *з нею*; *...після обіду зникла і навіть* ***їсти*** *вже* ***не прийшла***; *...ми з тобою разом* ***поїдемо*** *кудись* ***пообідати***; *Діти, користаючи з погожого весняного дня,* ***побігли бавитися*** *на вулицю.*

Частотним є інфінітив-обставина ***спати***, причому частіше він залежить від дієслова *йти:* ***йди спати, підемо спати; лягла спати***.

Отже, інфінітив зі значенням мети дії (до нього можна поставити запитання *навіщо*? і підставити сполучник ***щоб***) не є компонентом складеного дієслівного присудка, а виконує роль обставини мети. Як показує мовленнєвий матеріал, такий інфінітив стоїть не лише після дієслів руху (хоча вони домінують, напр., *приходили сваритися, побігла відчиняти* та ін.), а й тих, що вказують на відмову від переміщення або припинення руху (напр., *лягла спати*). Інфінітив-обставина найменш уживаний.

7. ОБСТАВИНИ УМОВИ

Вказують на умову, при якій відбувається чи може відбуватися дія, відповідають на питання: *В якому випадку? За якої умови?*

Виражаються:

- дієприслівниками (зворотами): ***не знаючи броду****, не лізь у воду,* ***зробивши діло****, гуляй сміло,* ***лежачи,*** *і сокира ржавіє,*
- іменниками в М. відм. з прийменником *за*: *за наявності, за умови гарної погоди…,*
- прийменниковими конструкціями: *на випадок..., у разі..., у випадку...*

8. ОБСТАВИНИ ДОПУСТУ

Вказують на умову, всупереч якій відбувається дія. Відповідають на питання: *незважаючи на що? всупереч чому?*

Виражаються:

- іменниками в непрямих відмінках з прийменниками *попри, наперекір, всупереч, незважаючи на*: ***всупереч сподіванням,*** *фільм виявився нецікавим,* ***попри всі перешкоди*** *домігся свого.*

ТРУДНОЩІ РОЗМЕЖУВАННЯ ДОДАТКІВ ТА ОБСТАВИН

Важко визначити другорядні члени, виражені іменниками у непрямих відмінках з прийменниками чи без них.

Тоді треба враховувати: належність до тієї чи іншої частини мови, інтонацію та порядок слів у реченні, контекстуальне значення: *У нас уже*

солов'ї хрипнуть ***від радіації*** *(від чого?* чи *чому?).*

*!!!*Фразеологізми не подрібнюються: *він* ***бере*** *її* ***на кпини****, щось* ***процідив крізь зуби, Ігор взявся за розум, хлопці дали драла.***

1. Розмежовуючи додаток і обставину, треба пам'ятати, що в обставинах відбувається ослаблення предметного значення (у додатках – залишається): мати вийшла *за село* (куди?), подивлюся *на* вашу *піч* (на що?).

2. Практичні прийоми:

1) зіставлення аналізованої форми з іншими (наявними чи можливими): *Ранки у червні зустрічають день* ***ясно відкритим поглядом****, зустрічають* ***усміхнено, довірливо****,* ***з*** *чисто дівочою* ***наївністю*** *і ледь прихованою* ***соромливістю*** (як?) (М. Ст.);

2) враховувати конкретність чи абстрактність іменника: *дивитися* ***на товариша*** *(на кого?), дивитися* ***на схід*** *(куди?), говорив* ***з друзями*** *(з ким?), говорив* ***з упевненістю*** *(як?),*

3) прийом перетворення аналізованої конструкції на іншу, типову для певного синтаксичного значення: *показали* ***на суботнику*** *(де? Коли? На чому?) –* ***під час суботника*** *(коли?),*

4) зважати на синтаксичну синоніміку можливих морфологічних форм: *пройшов* ***кілометр*** *(багато), відійшов* ***на кілька метрів*** *(трохи), тягнеться* ***на кілька кілометрів*** *(далеко), повітря пахло* ***осінню*** *(по-осінньому), дивився* ***жалісними очима*** *(жалісно).*

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
3. Дуденко, О., Доценко, А., & Прижбило, Ю. (2025). Інфінітив – другорядний член речення: відмежовуємо від присудка. *Філологічний часопис*, (1), 5–20. URL: http://fch.udpu.edu.ua/article/view/1_25
4. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
5. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df
6. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
7. Новосельська, С. В. (2022). Інфінітив у ролі головних та другорядних членів речення. [В:] *Урок.ОСВІТА.UA*, 18.07.2022. URL: https://surl.li/cgdakt

8. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які члени речення називаються другорядними?
2. Схарактеризуйте узгоджені й неузгоджені означення. Проілюструйте прикладами.
3. Схарактеризуйте прямі й непрямі додатки. Назвіть способи їх вираження.
4. Як відрізнити неузгоджене означення від додатка?
5. Чому прикладку вважають особливим видом означення? На які групи поділяються прикладки за значенням?
6. На які групи за значенням поділяються обставини? Які способи вираження обставин пам’ятаєте?
7. Охарактеризуйте кожну групу, наведіть приклади.
8. Як пов’язуються другорядні члени речення з головними?
9. Дібрати з художньої літератури три прості речення та зробити повний синтаксичний розбір їх.

Тема 5

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

1. Сутність, типологія, історія вивчення односкладних речень.
2. Типи односкладних речень.
3. Синтаксично нечленовані конструкції (слова-речення).

1. СУТНІСТЬ, ТИПОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Пор.: *Сніг покрив землю*.

Снігом вкрило землю (підмета немає, і потреби в ньому нема).

Ще: *Учителя і дерево пізнають по плодах* (підмета нема, але його можемо відтворити).

Вчись не до старості, а до смерті.

У цих реченнях синтаксичний центр складається з одного головного члена, і для повноти вони не потребують другого головного члена.

*(говорять: не *підмет* і не *присудок*, а ***головний член підметового (присудкового) типу***). У школі теж називають: ***головний член у формі підмета (присудка);*** автори НУШ-івських підручників наголошують: це не підмети і не присудки!

ОДНОСКЛАДНИМ ***називають речення, граматична основа якого складається з одного головного члена, що передбачено структурою речення.*** (Другого головного члена не може бути взагалі або формально його можна встановити, але відсутність його не створює враження неповноти речення).

Односкладні речення **повні** здебільшого (неповні лише в тому разі, коли чітко видно пропущений член).

Зима. Холодно. Чекаємо на прихід ніжно-теплої весни.

Пор*.: Всім наказали встати. І навіть мені.*

Традиційно (за морфологічними ознаками головного члена) їх поділяють на **іменні (**головний член підметового типу; виражається субстантивною формою); **дієслівні** (головний член присудкового типу, виражається дієслівними формами) та **прислівникові** (головний член присудкового типу, виражається предикативними прислівниками та категорією стану).

* **Історія розвитку поняття**

Спочатку ОР поділялися за формою вираження головного члена на: *безособові; неозначено-особові; номінативні*. Потім ще виділили *узагальнено-особові*; *інфінітивні*. Проте це були російські підручники. В українських користувалися такою ж класифікацією, тільки інші терміни.

О. Синявський (1931) виділяє: *безпідметові* речення; речення *з відносною безпідметовістю* (неоначено-особові, узагальнено-особові); *безприсудкові* (називні).

У «Підвищеному курсі української мови» Л. Булаховський (1931) ділить на *безпідметові* (безособові); *називні*.

У «Курсі сучасної української літературної мови» (1951) (за ред. Л. Булаховського) встановилися назви: *безособові (+ інфінітивні); відносно-безособові; узагальнено-особові; неозначено-особові; називні.*

Далі розвинув класифікацію О. Шахматов (1941). Він зафіксував: *означено-особові, генітивні речення.*

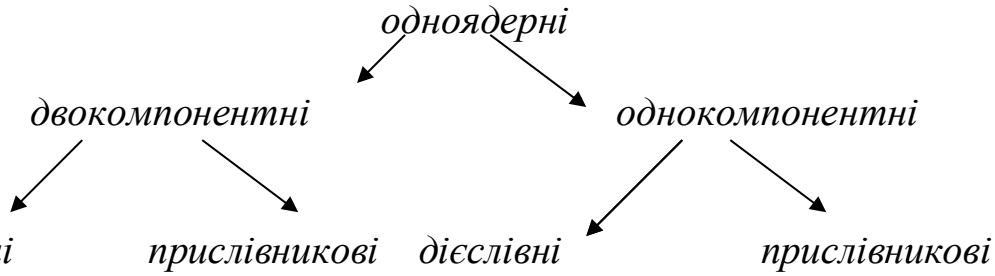
Під впливом його вчення у 60–70-х рр. автори українського підручника почали виділяти *означено-особові* речення. Слідом за О. Пєшковським – *інфінітивні*. Така класифікація – непослідовна.

Означено-особові
Неозначено-особові } ***за способом вираження особи***
Узагальнено-особові
Безособові
Інфінітивні, номінативні – ***за морфологічними ознаками***

Щоб уникнути цього, ділять на **дієслівні** та **іменні.** А потім за значенням.

Новітні погляди:

І. Слинько виділяє:

Простіша класифікація в **І. Вихованця.** Частину традиційних односкладних речень відносить до неповних двоскладних. Решта – односкладні: дієслівні (безособові); інфінітивні; прислівникові; іменникові. Теж є суперечності.

2. ТИПИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

1. **ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ** *– це односкладні речення з точно названим виконувачем дії, у яких головний член виражається дієсловом у формі 1 чи 2 ос. одн. чи мн. дійсного чи наказового способу.*

Летим. Дивлюся. – Аж світає.

Усміхнись мені, любчику! І люблю, і сміюся, і плачу (А. Демиденко)

Словесно вираженого підмета в них немає, але підстановка особи в них можлива (***я, ти, ми, ви)***. Цим ці речення синонімічні до двоскладних.

Різниця: Означено-особові речення більше уваги привертають до повідомлюваної дії; у двоскладних рівномірно розподілено увагу між підметом і присудком.

Пор.: *Нічого* ***не знаю.*** *Взагалі* ***я не знаю*** *нічого.*

Виконавець дії часто уточнюється звертанням:

Зоре моя вечірняя*, Зійди над горою (Шевч.)*

Уживаються здебільшого у поетичному і розмовному мовленні з метою уникнення повтору, створення лаконізму, динамічності оповіді.

2. **НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ** *– це такі односкладні речення, у яких виконавець дії не визначений, а головний член виражається дієсловом у формі множини мин. ч. або 3-ї ос. мн. теперішнього чи майбутнього часу (дійсного та умовного способу).*

*Таких, як ти, чекають все життя заради миті (*О. Пахл.*)*

По радіо передали похолодання.

Мені б і квартиру вже дали б.

Тобі дозволять переїзд, побачиш.

Пор.*:* ***Хлопці*** *зробили радіоприймача. Деталі* ***купували*** *(!) в магазині «Юний технік»* (**неповне контекстуальне,** бо з попереднього речення відомий виконавець дії).

Причини неозначеності суб’єкта:

1) перелік осіб зайвий (*Скрізь поприбирали, побілили, пофарбували*);

2) особи невідомі (*У двері стукають*);

3) особа не називається свідомо (*Нам дають гарячого чаю*).

Використовуються у розмовно-побутовому мовленні; художньо-літературному. Зрідка у науковому та офіційно-діловому стилі.

3. **УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ –** *це односкладні речення, у яких головний член означає дію, яка стосується будь-кого взагалі, і виражається переважно дієсловом у формі 2 ос. одн. (мн.) або 1-ї чи 3 ос. мн.:*

Посій впору – будеш мати зерна гору (ти).

Що маємо – не дбаємо, А втративши – плачемо (ми).

Від добра добра не шукають. Решетом воду не носять (вони, усі).

Основне призначення цих речень – образне вираження загальних суджень, широких узагальнень, життєвого досвіду, народної мудрості:

1) широко представлені у фольклорі (серед прислів’їв, приказок, загадок): *хоч вовком вий, як стій та дивись,*

Мене печуть, мене варять – і всім я добра (картопля);

2) узагальнення, типові для усіх (хоч позначають стан мовця)

Буває, прийдеш на роботу – а робити зовсім не хочеться, втомлений.

Узагальненість двоскладних! *Хто не працює, той не їсть.*

Поширені у розмовному та художньо-публіцистичному стилях.

4. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Називаються односкладні речення, головний член яких позначає дію або стан поза відношенням до виконавця дії чи носія ознаки.

Виражаються:

1) **безособовим дієсловом**: (вони у формі ІІІ ос. одн. теп. ч., сер. р. одн. мин. ч., хоч і не змінюються)

Світає.		*Світало...*
Смеркає.		*Смеркало.*
Вечоріє.	*і*	*Вечоріло.*
Дощить.		*Дощило весь день.*
Холодає.		*Похолодало.*

(стан природи; фізичний чи психічний стан людини)

2) **особовим дієсловом у безособовому значенні**:

(найчастіше – об'єктивний стан речей або фізичний стан людини)

Сохне в горлі	*Загриміло.*
Шумить у голові	*Звідки тебе занесло сюди?*
Кортить…, щастить…	*Пахне хлібом.*

3) безособові дієслова на -ся

Хочеться…	*Тут любилось...*
Закортілося...	*На зборах йшлося...*
Не спиться.	*Легко дихається.*

4) **дієслівними формами на -но, -то** (повідомлення про здобутий результат):

Ой у полі жито копитами збито,
Під білою березою козаченька вбито.
Вбито його, вбито, затягнено в жито,
Червоною китайкою личенько накрито.

Може бути дієслово **було (буде)**:

Було створено...
Буде застосовано...

5) **словами категорії стану**:

а) стан явища... (+ модальні слова – ***предикативи***)

час	*треба*	*характерно*	*ясно*
шкода	*потрібно*	*досить*	*неясно*
пора	*можна*	*мало*	*відомо*
	важливо	*багато*	

б) стан природи або психічний чи фізичний стан людини:

радісно	*сонячно*
сумно	*затишно*
тихо	*гірко*
соромно	*душно*
тепло	*жаль…*

в) категорія стану **нема (не було; не буде**),(= ***не вистачає, бракує, не залишається***)

Нема *часу на роздуми.*

Не знаходиться *купця на дачу.*

Немає *щастя вічного.*

Сюди ж: *Навколо – ні душі (= нема) –* ***генітивні.***

Головний член безособових речень може **ускладнюватися**:

1) категорія стану + інфінітив:

Важко працювати вночі ***(безособово-інфінітивні речення****);*

2) безособове дієслово + інфінітив: *Мені хочеться співати.*

3) предикатив + інфінітив: *Треба поїхати додому. Можна попросити тебе?*

Підмета в таких реченнях нема і не може бути. Хоча суб'єкт може підказуватись: 1) Д. в. іменника: *Ночами йому не спиться;*

2) О.в. іменника: *Степ замело снігом. Пахне борщем.*

5. ІНФІНІТИВНІ РЕЧЕННЯ

Такі односкладні речення, у яких головний член виражається незалежним інфінітивом.

До тебе вже шляхів не напитати,
І в ніч твою безсонну не зайти (В. Стус)

За структурою поділяються **на 2 групи**:

1) інфінітивні речення **без часток *би, б*** (спонукання, порада...)

Хіба забути нам ті дні? Нікому нічого не говорити! Не втекти тобі від розплати.

2) інфінітивні речення **з частками *би (б)*** – (бажання)

Твоїми устами мед би пити. Скинути б мені з десяток літ!

Можуть бути і розповідними:

Фарш перекрутити, додати... (порада).

Двічі не вмирати (судження)

Питальні: *Як правильно харчуватися? Чому б не поговорити?*

Спонукальні: *Вийти всім! Гроші перерахувати на рахунок...*

6. НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ

Односкладні речення, в яких стверджується буття, існування речей і явищ, а головний член виражається іменником (субстантивним словом) у Н. в.: Ранок. Сходить сонце.

Вона. Невже тут? Скільки енергії!

(!) Не бувають заперечними, не вживаються із значенням минулого або майбутнього часу**)**

За змістом поділяються на:

1) буттєві (констатувальні) – відбивається навколишня дійсність. Найчастіше у поезії, у ремарках, у кіносценаріях:

Травнева ніч. Яблуні. Сп'яніти можна. Які пахучі яблуні!

Замовкає річ. Вечір. Ніч.

2) вказівні (на основі буттєвих + вказівні частки *от, ото, то, ось, це, оце...*)

Ось і школа, ось і клас.

Ось місяць. Зорі. Солов'ї.

3) називні (повідомляють, що постало перед очима: назви установ, газет, журналів, марок машин, мила, парфумів, прізвища): *«Бесіда»* (чай).

4) спонукальні (наказ, розпорядження)

Вогонь! Скальпель!

5) емоційно-оцінні (виражають емоційну оцінку)

Яка славна дівчина! Що за перли!

6) кількісно-характеризувальні *(Три дні і сто вражень! А людей!)*

7) номінативні уявлення: повідомляють про предмет, який постає у спогадах, думках.

Роки, роки! Сивіє голова...

Матуся... Рідна, люба, як доленько ти зараз!

! Якщо при номінативі є додаток або обставина – це двоскладні неповні речення: *В небі – журавлиний ключ.*

Вживаються у художньому та розмовному мовленні.

ВОКАТИВНІ РЕЧЕННЯ

Вокативними називаються ОР, у яких передається певне почуття або волевиявлення, а предикативний центр виражається субстантивами у Н. або Кл в.

Як правило, це ім'я особи, до якої звернене мовлення.

Андрію! – зупиняє вихователь учня, що бешкетує.

Світланко!... – заспокоює подруга дівчинку.

Додаткове значення – спонукання (*Нащо ти це зробив? Як ти можеш?* і под.) дає змогу розглядати аналізовані конструкції як окремий тип односкладних і відмежовувати від речень-звертань:

Мамо, мамо, вічна і кохана,
Ви пробачте, що був неуважний!
Знаю, ви молилися на мене,
Дні і ночі, сива моя нене (М. Луків)

Вперше виділені О. Шахматовим. П. Дудик називав їх реченнями-звертаннями; І. Слинько – звертальними комунікатами.

! Багато мовознавців такий тип не виділяє.

Вживаються у розмовному мовленні.

3. СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНІ КОНСТРУКЦІЇ – речення, виражені одним чи кількома неповнозначними словами, які служать для передачі змісту цілого речення, виступають його еквівалентом (*Геть! Ні-ні…).* Місце їх вживання – діалоги, усне мовлення.

– *Ти виступиш завтра?*
– *Так. (Угу. – Ні! – Добре. – Гаразд…)*

Чому це речення? Бо висловлюють певну думку, інтонаційно оформлені, виражають ствердження або заперечення.

Відрізняються від звичайних речень:

1) у них немає жодного члена – головного, другорядного;
2) з морфологічного боку – це частки, вигуки, модальні слова;
3) не містять суб'єкта, об'єкта …;
4) без зв'язку з контекстом – не зрозумілі.

На слова-речення вперше звернув увагу О. Огоновський. О. Шахматов відносив їх у вигуково-безпідметові речення. Детально охарактеризував П. Дудик, який за Л. Булаховським зарахував їх до еквівалентів речень; назвав словами-реченнями.

За значенням поділяються на групи:

1) стверджувальні – служать для вираження, схвалення висловленої думки, її підтвердження.

– Так. *– Умгу.*
– Еге ж. *– Можна.*
– Аякже. *– Та наче.*
– От. *– Та ніби.*
– Авжеж. *– Ну так.*

! Не змішувати із прислівниками (***Так*** *ніхто не кохав!*)

з частками (***Так,*** *я буду крізь сльози сміятись…)*

2) заперечні – для вираження заперечення, непогодженості з висловленою думкою.

– Ні. *– Ніскілечки.*
– Аж ніяк. *– Ага!*
– Ні – ні. *– Дзуськи.*

3) питальні – спонукають співбесідника до пояснення своєї думки, прискорення її викладу:

1. Стверджувальні та заперечні + питальна інтонація (*–Так? Ні?)*
2. Питальні частки: *Га? Хіба? Невже?*
3. Питальні займенники чи прислівники: *Чому? Що? Нащо? Як? Коли?*

4) спонукальні – виражають спонукання до дії

– На. *– Геть!*
– Ну, годі. *– Алло!*
– Стоп! *– Ша!*
– Марш! *– Гвалт!*

5) емоційно-оцінні – виражають емоції: *Гаразд. Ого. Ще б пак. Шкода. Що ні то ні. Добре.*

6) мовно-етикетні (привітання, прощання, подяка): *Добридень! На добраніч! До зустрічі! Дякую!*

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df
5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які речення називаються односкладними?
2. Які типи односкладних речень виокремлюють у синтаксичній науці?
3. Чим відрізняються означено-особові від узагальнено-особових

речень? У яких стилях мовлення вони вживаються?

4. Як відрізнити неозначено-особове речення від неповного?

5. Чим характеризуються безособові речення? Які є їх типи за способом вираження головного члена?

6. Назвіть основні різновиди номінативних речень.

7. Наведіть приклади різних типів односкладних речень.

8. Назвіть ознаки нечленованих речень. Які групи їх виділяють? Чим вони виражаються?

Тема 6

НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

1. Структурно-семантичні різновиди неповних речень.
2. Приєднувальні конструкції як специфічні різновиди повних і неповних речень.
3. Порівняльні звороти.
4. Порядок слів у простому реченні.

1. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ

НЕПОВНИМИ ***називаються речення, у яких пропущено один або декілька членів речення, які визначаються з контексту або ситуації***.

Із одного берега у ставок сосни заглядають, а з другого – дуби.

Неповними такі синтаксичні конструкції названі умовно, бо в дійсності відсутність у таких реченнях одного чи кількох членів зовсім не порушує їх смислової повноти.

Не слід змішувати *односкладні повні* речення, у яких не буває підмета, з *двоскладними неповними*, в яких підмет пропущений.

Вовченя зітхало. ***Тягло*** *здобич* – неповне.

З річки ***тягло*** *прохолодою* – односкладне.

Пропущений член речення у двоскладних реченнях встановлюється з контексту або ситуації, а в односкладних наявність одного головного члена є найістотнішою структурою ознакою їх.

Утворенню неповних речень сприяють фактори позамовного характеру, такі, як **контекст** (смисловий зв'язок із наступними або попередніми реченнями), **ситуація** (обстановка, в якій відбувається мовлення) та **власне мовний характер** (структура самого речення).

Додатковими умовами існування неповних речень є *інтонація, спільний досвід співрозмовників, міміка, жести, авторські ремарки* тощо.

Залежно від цих факторів розрізняють:

контекстуальні неповні речення, в яких пропущений член речення підказується текстом або пояснювальними словами (*Бджола жалить*

жалом, а людина словом; Ідуть заробітчани... Йдуть та йдуть, чорні, похилі, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі... Йдуть і зникають у сірій безвісті (М. Коцюб.));

ситуативні неповні речення, відсутні члени яких підказуються мовленнєвою ситуацією (*Касирка з віконця автостанції: «Вам куди?»; Державний – синьо-жовтий*);

еліптичні неповні речення **(**від старогрецького ελλειρϛις– нестача, пропуск), у яких відсутність пропущеного члена речення є їх структурною ознакою, бо його відтворення непотрібне для вираження думки (*У мене гості*; *Попрощався – і надвір*; *А ми до вас в ранковий час; Руки вгору! Місто – селу; З приїздом! Час на роботу*)

За структурою неповні речення поділяють (І. Білодід) на такі групи**:**

1) неповні двоскладні речення з неназваним **підметом** (*Дівчина зупинилась. Оглянулась на чиїсь кроки*); односкладні (*Година. Друга);*

2) неповні двоскладні речення з неназваним **присудком** (*Сталь гартується в огні, а людина в праці*); односкладні (*По одному);*

3) неповні речення з неназваним **другорядним** членом, переважно додатком (*Лекції не буде. Перенесли на завтра*).

4) неповні речення з **кількома** неназваними членами речення (*Брат над уроками годину сидить, а я чотири!*).

2. ПАРЦЕЛЬОВАНІ КОНСТРУКЦІЇ

Парцельовані конструкції – це синтаксичні побудови, які формуються як частини попереднього речення, але виділяються в окремі самостійні речення – здебільшого, неповні – і становлять додаткові повідомлення.

Раніше їх змішували з приєднувальними конструкціями, приєднувально-видільними, видільними реченнями. Проведені дослідження доводять, що парцельовані конструкції автори активно використовують у різноманітних текстах і жанрах, причому як у художньому, публіцистичному, так і в інформаційному стилі. І не випадково: парцельовані конструкції допомагають передати особливості усно-розмовного дискурсу – емоційну оцінність висловлення, певну експресію, хвилювання мовця, акцентування на найважливішому тощо.

Проф. В. Жайворонок в енциклопедії «Українська мова» визначає парцеляцію як спосіб мовленнєвого оформлення єдиної синтаксичної одиниці – речення кількома комунікативними одиницями – фразами. До опорного речення після розділової паузи додається одна або кілька інтонаційно-смислових одиниць, що разом з першим передають зміст одного висловлення [с. 461]. Частину, яка відходить від базового речення, слідом за А. Загнітком, називають «парцелят». Вичленування парцелята в

окрему комунікативну одиницю дає змогу підкреслювати її змістову значущість, актуалізувати й посилювати її інформаційну місткість, експресивну виразність, а також розвантажувати смислову і граматичну структуру вихідного речення.

Оскільки парцеляція охоплює речення будь-якої будови, то й парцеляти бувають різноструктурні. Усе залежить від намагання автора підкреслити значущість тієї чи тієї частини речення, наголосити на найважливішому. Відповідно до цього можемо виокремлювати парцеляти – члени простого речення (парцельовані підмети, присудки, означення, додатки, обставини) або ж частини складних конструкцій (парцеляти – частини складносурядного речення, підрядні частини, частини безсполучникових конструкцій або складних ускладнених речень).

Структурні типи парцельованих конструкцій:

1) **повні** конструкції (за будовою – повні речення):

Зійшло сонце. Та його скупе проміння уже не зігрівало землю;

2) **неповні** конструкції:

– *підметові* (***Все*** *завмерло в темряві. І* ***ліс****. І* ***річка****. І* ***поле; Щось*** *сталося. І, здається,* ***щось*** *дуже* ***серйозне; Ми*** *собі на таке не заслужили. Ані* ***ти****, ані* ***я****, ані твій* ***тато****; Його* ***вабила*** *саме Анна. Її* ***манера*** *усміхатися, говорити, рухатися, її* ***спосіб*** *поправляти волосся,* ***делікатність*** *поводження,* ***вміння*** *уникати невдоволення родини,* ***поступливість, доброзичливість****, якась внутрішня* ***теплота та затишність****, а заразом і* ***те****, що йому не доводиться грати перед нею жодної ролі*);

– *присудкові* (*У небі весело* ***усміхається*** *сонце.* ***Виблискує*** *промінням.* ***Підморгує*** *хмаринкам; Все* ***хоче породитися і жить****. І* ***розцвісти****. І* ***збутись****. І* ***любить****; Вона* ***не повинна*** *так* ***поводитися****…* ***Не повинна*** *таке* ***дозволяти****…* ***Не повинна***);

3) другорядні члени речення:

– *додаткові* (*Люблю свою* ***землю. Ліси і поля. Річки і озера. Гори і долини;*** *Адам теж ніколи цього не дозволить.* ***Навіть*** *своїй* ***дружині;*** *Довго не могла второпати суть того, що кажуть. Здається,* ***щось про*** *хворе* ***серце*** *Адама.* ***Про*** *раптовий серцевий* ***напад****.* ***Про неможливість*** *його врятувати. Ще* ***щось***);

– *означальні* (*Уже у квітні земля проросла зеленню.* ***Чіткою, соковитою, шовковистою****; Люблю.* ***Чужого****. Раптом –* ***неминучого****; Емоції – страшний ворог серця.* ***Навіть здорового*** *(Амосов); Неперевершена логіка. Суто* ***жіноча;*** *Пересічний недільний ранок.* ***Неквапний*** *і* ***на диво приємний;*** *А ще має голос, який годі забути.* ***Глибокий, спокійний, приємного тембру;***);

– обставинні (*Дощ шумів за вікном.* ***Тихо, сумно, монотонно****; Марта ревнувала Антона.* ***Уперто, затаєно, сильно****; Я знаю пана…* ***Вже давно****…* ***Ще зі Львова;*** *Як же сильно вона його любить.* ***Ледь не до божевілля***);

4) сурядні парцеляти (*Здається, ця панна не хоче бути коханкою одруженого чоловіка.* ***І*** *до його грошей їй байдуже);*

5) підрядні парцеляти (*Заплющити б очі й опинитися в тому часі, коли все це вже залагодиться.* ***Там***, ***де*** *не тремтиш від страху,* ***де*** *не треба прислухатися до моторошної тиші, і* ***там***, ***де*** *вони з Адамом разом.* ***Де*** *спокійно, затишно і дуже тепло…);*

6) безсполучникові (*Врешті Адам не міг не здогадатися, що все значно простіше і банальніше. Анна по-дитячому закохалася в нього).*

Проведені дослідження доводять, що найчастіше парцелюють присудки і підрядні частини. Найменш уживані в текстах парцеляти-підмети, додатки і частини сурядних та безсполучникових конструкцій.

Парцельовані конструкції вимовляються після довгої паузи, виділяються логічно й інтонаційно. Широко вживаються в усному мовленні і в художній літературі з метою підкреслення найважливіших деталей обстановки, рис характеру, психічного стану. Аналізуються як неповні речення, причому визначається тип приєднувальних конструкцій.

Мусимо застерегти тут і від змішування парцельованих та власне приєднувальних конструкцій, адже, крім типових сполучників *та й, ще й, а також, при цьому, причому*, виразниками приєднувальних відношень стають і сполучники *а ще, а іще, а ще й, та ще й, ще й, а до того ж* і под. (напр., *Усього іншого її можна навчити.* ***Та й*** *зовні вона гарна.* Або ж: *У неї ще й досі гарні, проте вже трохи припухлі від постійного недосипання та втоми очі, правильні риси обличчя і гарна, не цілком зіпсута пологами фігура.* ***А ще*** *вона дуже добра і терпляча*).

3. ПОРІВНЯЛЬНІ ЗВОРОТИ

Порівняльний зворот – *це сполучення слів, яке шляхом порівняння образно характеризує дію чи якісну ознаку предмета.*

І. Кучеренко порівняння поділяв на **безсполучникові**, які виражаються:

- О. в. іменника (*Дівчина* ***ластівкою*** *летіла додому; …очі горіли страшним* ***вогнем***);

- прислівниками з по- (*Не співає, а виє* ***по-вовчому;*** *Савку* ***по-материнськи*** *любила лагідна вихователька на прізвище Груня****;*** *Верчик не знала, чому Груня така сумна й чому обіймає її якось* ***по-чужому)***;

- словами у поєднанні з дієслівними зв’язками (*Голос хлопця* ***здавався цвіриньканням*** *горобчика; Мати завше* ***була*** *тихою домашньою* ***куркою***;

Савка сидів мовчки й не рухався, все це ***здавалося йому*** *страшним* ***сном***; *Його очиці* ***зробилися*** *тоненькими* ***рисочками****, як на дитячому малюнку****;*** *Але тепер і це обличчя* ***здається чужим***; *Савка зумисне йшов із дому, бо ці українки* ***здавалися*** *йому* ***несправжніми****...*),

і **сполучникові,** які поєднуються за допомогою сполучників *як, мов, ніби, наче* і їх модифікацій.

Сполучникові порівняння можуть бути:

– **повними** підрядними порівняльними реченнями (*Небо рясно засіялось зорями, неначе хтось порозкидав там тремтливі іскорки*).

– **неповними** підрядними порівняльними реченнями з пропущеним підметом або присудком (*Хлопець говорив байдужим і тихим голосом, неначе переповідав чужі думки*).

Власне **порівняльним зворотом** вважають структури, у яких не виділяють головних членів. Сюди відносять:

- порівняльні підмети і присудки з порівняльними частками *мов, немов, наче* та ін. (*У голові* ***немовби гудуть бджоли*** *і лунають уривки фраз медиків…; На мене* ***мов упала кам'яна брила****; Після довгої мандрівки хлопець* ***немов провалився у сон****…*; *Мати* ***немов поменшала****…*; *Він* ***мовби її й не чув****…*; *Андрій* ***як здурів****, десь його носить лісами та полями…; Слово «сирота»* ***було як перепустка****);*

- порівняльні сполучники з прикметниками чи дієприкметниками, що виступають ***обставинами*** (*Бійці слухали, як зачаровані*);

- структури, у яких іменники стоять у непрямих відмінках (*Було темно,* ***мов у ямі****) – обставина способу дії*;

- іменники, які можна замінити О. в. (проблемно: *Чумаки летять, як чайки*).

***Досі не вироблено однозначного погляду на граматичний статус порівнянь, особливо дискусійним є розмежування порівняльних зворотів і неповних підрядних порівняльних.

В енциклопедії «Українська мова» (2000) розміщено три статті про компаративеми: «Порівняння» (автор – Л. Мацько), «Порівняльний зворот» (за авторства І. Вихованця) і «Підрядне речення» (його ж).

Серед ілюстративного матеріалу до них знаходимо, на перший погляд, схожі конструкції: проф. І. Вихованець речення «*Я втомлена, як квітка восени»* [с. 467] пропонує як порівняльний зворот, хоч конструкцію «*Мене думки обсіли, наче оси Доспілу грушу в літо стоголосе»* відносить до підрядних порівняльних речень [с. 451]), як і про конструкцію «*Дні проходять, як риба по темному дні*» зазначає, що подібні «іноді кваліфікують як неповні підрядні речення» [с. 468]. В усіх прикладах у порівняльній частині маємо об'єкт порівняння, виражений іменником у

називному відмінку (*квітка; оси; риба*) та іншими членами речення. Якщо субстантиви визначити як підмети, то слід шукати зредукованого присудка. Відмінність між першим реченням і двома наступними та, що в останніх можлива підстановка присудка (*оси обсіли; риба проходить*), а в першому неможлива (*квітка втомлена?*), бо з'являється метафора. Проф. Л. Мацько схожу конструкцію *Спливло життя, як листя за водою* кваліфікує як підрядне речення [с. 470], і це у нас не викликає сумнівів (*листя спливає за водою*).

Насамперед виділимо конструкції, які, на нашу думку, виконують роль **означення**. Як правило, це однослівні структури, у яких об'єкт, або образ порівняння, виражається іменником (субстантивом) у Н. в. Пояснюють такі конструкції переважно прикметники, які становлять предикат – частину складеного іменного чи складного присудка. Проілюструємо на прикладах: *Він став переді мною грізний,* ***мов скеля;*** *Вода була чиста і прозора,* ***мов кришталь;*** *Слава була спокійна****, як двері****.*

В окремих випадках означувані прикметники виконують роль означень: *...молодики одягалися в черевики і напівчоботи, метляли холошами широких,* ***як спідниці****, штанів****;*** *Ніна приїде спродуватися у чорному,* ***як блискавка****, пальті****.***

Роль означення виконують і порівняння, виражені дієприкметниковими зворотами з порівняльним сполучником: *Бачу, як зараз: через маленькі вікна пробивається до кімнати сонце,* ***мов просіяне крізь сито;*** *Він то провалювався, то кидався зі сну, смикнувшись усім тілом,* ***наче вдарений струмом****.*

Значно більшу групу завжди становлять компаративеми, які виконують роль **обставини**. На наш погляд, найбільш частотно представлені обставини **способу дії:** *Степанович ... вітався помахом руки,* ***мовби знехотя;*** *...щось у ньому піднімалося,* ***як ураган****, а потім тонко скімлило; Люди жили,* ***як одна родина****, ділилися…*; *Але він сидів,* ***як вовчок****, насупившись…*; *Все це закрутилося перед ним,* ***як рулетка***; *Той вилетів,* ***як куля****…*; *Полетіли гудзики,* ***як горох****.*

До цих компаративем хочемо зробити певні зауваги. Згадані речення віднесли до простих із порівняльними зворотами в ролі обставин, бо:

1) вони переважно однослівні, без залежних компонентів, які би утворювали групу присудка;

2) об'єкт порівняння – іменник, що є назвою не конкретного предмета як носія комплексу ознак, властивостей, а предмета взагалі як виразника однієї типової ознаки;

3) об'єкт порівняння, виражений іменником у називному, легко перетворюється на орудний порівняльний. І це визначально.

Меншою мірою поширені компаративеми у ролі обставини **міри і**

ступеня: *На сходах було темно,* ***як у бочці****…*; *… було темно,* ***як у погребі*****;** *Мені стало жарко,* ***як минулого пекельного літа***; *…понесла в редакцію фотоапарат. Я любила його,* ***як друга.***

Поодиноко зустрічаємо й порівняння у ролі обставини **місця**: *Мені відомо одне: тут,* ***як і скрізь****, правлять бал гроші****.***

Частина компаративем-обставин виражені дієприслівниковими зворотами і теж виконують роль **обставин**, наприклад: *Верчик похапцем відповіла: «Хочу»,* ***немов проковтнувши дві останні букви*** ((як?) способу дії); *Просто зупинилася і стояла обличчям до дверей,* ***немов перевіряючи в сумці наявність фотоапарата і диктофона*** ((чому?) причини)*; …вони ржали, аж ревіли,* ***немов підстьобуючи батогами свою недозрілу бунтівливу плоть*** ((чому?) обставина причини**).**

Багато порівнянь є структурними одиницями складних речень. Проте лише частина з них мають структуру повного підрядного речення у складнопідрядному порівняльному. Наприклад: *Савку вона любила,* ***як звірина любить*** *своє звіреня***;** *Старі дерева саду гнулися свистіли й гули,* ***наче*** *в них* ***поселилося відьомське кодло***; *Він так весело біг,* ***мовби*** *за ним* ***стояв*** *цілий* ***хутір,*** *живий-живісінький*; *А я стоятиму відчужена,* ***мовби*** *жоден* ***чоловік ще не наближався*** *до мене****.***

Найбільше проблем при визначенні статусу компаративеми виникає, коли у порівняльній частині є об’єкт, виражений субстантивом у Н. в., якому можемо відвести роль підмета, а присудка немає. Саме до таких конструкцій виникає запитання: чи порівняльний зворот, чи підрядне порівняльне? Вище до порівняльних зворотів ми відносили схожі структури, але їх ми подумки заміняли орудним порівняльним.

У наступних реченнях імплікований присудок легко «позичаємо» у головному реченні, зате підстановка орудного порівняльного тут не можлива. Покажемо на прикладах: *Ми стояли навпроти,* ***як сестри****, кожна чимось екзотична*; *Не знаю, чи згодився б на це редактор, адже міськрайонна газета,* ***як дворняга****, стоїть перед усіма на задніх лапках*; *…на всьому світі немає й не буде людини, котра любила б його більше,* ***ніж мати.***

В окремих випадках об’єкт порівняння, виражений іменником у називному, може бути поширений означенням, узгодженим або неузгодженим: *Він боявся сам себе, боявся, що, не попрощавшись, візьме ціпок,* ***як древні мандрівники****, і рушить пішки додому*; *Він буде повержений,* ***як древко ворожого прапора***; *Ось так і ми мандруємо життям,* ***як випадкові перехожі****, а на нас хтось дивиться з вікна, відхиливши товсту занавіску****.***

Простіше схожу компаративему класифікувати як неповне підрядне,

коли поряд із іменником-підметом є другорядні члени, залежні від нульового присудка, або придієслівні поширювачі (обставини чи додатки). Тоді точно підставляємо пропущений присудок, позичаючи його з головного речення. Наприклад: *Зверху клали сируватий хмиз, вогонь пожадливо накидався на нього,* ***як звір на здобич*** **(**накидався**);** *Виходжу з тихої зали, де лежать на столах перевернуті стільці,* ***мов убиті птахи на високих берегах*** **(**лежать**);** *Його приземиста постать з портфелем іде, розхитуючись,* ***як судно на хвилях*** **(**розхитується**);** *У сонному місті, що починало ворушитися,* ***мов гілка під водою*** (ворушиться)*, жодна душа його не чула.*

Г. Довженко однією з перших почала вживати термін «порівняльний зворот» і запропонувала визначати саме як неповні підрядні речення (а не звороти) розглянуті вище структури з пропущеним підметом, а також структури з пропущеним присудком. Аргумент такий: у таких реченнях пропущений підмет чи присудок легко встановлюється з контексту, з головного речення.

С. Рошко додає, що «у головному реченні можуть бути наявні співвідносно-вказівні слова *так, такий (-а, -е, -і),* які вказують на те, що компартивема є саме підрядною частиною складнопідрядного речення, а не порівняльним зворотом – членом простого речення» **[**Рошко 2019, с. 93].

До неповних підрядних порівняльних відносимо і порівняння, виражені субстантивом у називному, якщо від них далі залежать відокремлені члени, підрядні частини тощо. Покажемо на прикладах: *Ввечері він заходив до квартири,* ***наче тяжко поранений****, що стік кров'ю****;*** *А ці потріскані рами, які я так і не пофарбувала, ці двері, що скрикують,* ***наче обпечені****, коли до них торкаєшся.*

Набагато простіше аналізувати порівняння, які містять із граматичної основи лише присудок. Власне, його наявність свідчить про нульовий підмет, який легко відтворюється шляхом «запозичення» з головної частини. Такі компаративеми можемо поділити на кілька підгруп:

- підрядні, що містять виключно простий дієслівний присудок: *Двері скрипнули,* ***наче вжахнулися****, що хтось іде*; *Двері скриплять,* ***немов опираються****…****;*** *За ними обвалилися їхні сільські хати,* ***немовби відчували****, що в них уже ніхто й ніколи більше не житиме*; *Наплакавшись, він заснув,* ***немов провалився****;*
- підрядні, що містять виключно складений дієслівний присудок: *Кабанчик порохкує,* ***немов хоче заспокоїти****, що нікуди тікати не збирається*; *…чоловік пильно дивився на нього,* ***немов хотів побачити****, що в нього під пальтом з дешевого сукна і під шапкою з довгими вухами****;***

- підрядні, що, окрім присудка, містять ще й групу присудка: *…дівчина надовго замовкла,* ***немов блукала вже у своєму недалекому заміжжі***; *…навесні біло цвіли сади,* ***немовби своїм цвітом закликали господарів:*** *ми цвітемо для вас, а ви нас покинули****;*** *…він просочився у двері, що важко клацнули за ним,* ***наче зітхнули з полегшенням***; *Він грав так,* ***наче мав розбудити цілий світ.***

Окрім порівняльних підрядних речень, що мають двоскладну структуру, нами зафіксовано компаративеми, що мають односкладну будову. Вони переважно безособові, напр.: *А одного вечора до нас прийшов бригадир, дядько Грицько, не кричав і не злився,* ***як бувало раніше****; На мить відчула себе чужою в цьому помешканні так,* ***мовби забракло повітря****; У них чорні непроникні обличчя,* ***наче мене серед них немає.***

Окремо заслуговують на розгляд і синтаксичні функції порівнянь-фразеологізмів. Як відомо, фразеологізмам завжди відводять цілісну синтаксичну функцію, яка залежить від їх значення.

Як доводить С. Рошко, навіть фразеологізовані порівняльні конструкції, що нагадують двоскладні прості речення, «виражають одне поняття, становлять неподільне ціле, за своєю семантикою є близькими до лексичної одиниці, тому як граматична одиниця вони виступають у якійсь одній синтаксичній функції в реченні…» [Рошко 2001, с. 15].

Вважаємо, що синтаксична функція таких компаративем залежить від їх фразеологічного значення, наприклад: *вискочив****, як ошпарений*** **–** ʻшвидкоʼ, тому у реченні «*Віл закашлявся, а Савка вискочив з майстерні****, як ошпарений»*** компаративема виконує роль обставини способу дії. У реченні **«***Вони були схожі,* ***як дві краплі води*** *– обидва довгобрази, з вихрами на високому лобі, обидва вперті й мовчазні»* фразеологізована компаративема має значення ʻдужеʼ, тому відводимо їй роль обставини міри.

!Отже, варто розрізняти порівняльні звороти і неповні підрядні порівняльні речення:

1) іменники у порівняннях є назвами не конкретного предмета, а предмета взагалі, як виразника однієї типової ознаки: *рак, жар, буряк* – червоного кольору; *ніч* – чорного; *лід* – холоду; *сльоза* – чистоти; *стріла, блискавка* – швидкості.

Як тінь, зникла за дверима (= тінню. О. в.)

А надвечір, наче квітка (= квіткою), парашут в небі розцвів.

2) якщо у порівнянні йде мова про конкретний предмет (можуть бути підсилювальні частки, відокремлені означення, підрядні, що залежать від

порівняння), то маємо **неповне речення – підрядне порівняльне.**

*Ніхто тебе не любить **так**, як я.*

*Ти **така ж** швидка, як вітер.*

*Він глянув так болісно, як звір, **загнаний у пастку**.*

*Його обличчя лисніло, як грудка масла, **що тане на сонці.***

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПОРІВНЯННЯХ

Постановка розділових знаків у реченнях з порівняльними зворотами залежить від граматичних, смислових і стилістичних факторів. Здебільшого **виділяються комами** порівняльні звороти, що виступають у реченні у ролі означень чи обставин способу дії (*Один із прикордонників, як стріла, помчав до командуючого*).

Кома не ставиться:

1) якщо порівняльний зворот входить до складу присудка (***Була** ти **наче лісова царівна.** По пшениці теплий вітер хвилями гуляє, молодую пшениченьку **неначе гойдає***);

2) коли є прислівник ***майже, зовсім*** (*Дівчина говорила майже як доросла*)

3) у фразеологізмах (*білий як сніг, почервонів як рак, упав як підкошений, берегти як зіницю ока, боятися як вогню, ростуть як гриби, звалитися як сніг на голову, голодний як вовк*).

(! кома ставиться, якщо є слово **так)**

4. ПОРЯДОК СЛІВ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

Порядок слів – це властиве даній мові розташування членів речення по відношенню один до одного.

Для української мови характерний вільний порядок слів, однак зміна порядку слів інколи призводить до зміни **граматичного** (*Зелене дерево – Дерево зелене*), **стилістичного**, коли винесені члени речення, як правило, виділяються логічним наголосом (*Лише пісня в садах солов'їна*) і навіть **семантичного значення**.

Тому виділяють такі **функції порядку слів**:

1) синтаксичну (*Радість змінює горе*)

2) семантичну (*Змагання триватимуть **днів 5***)

3) стилістичну (***Ніколи** пить ворожі коні не будуть воду у Дніпрі*).

Зважаючи на такі особливості, розрізняють *прямий і зворотний* (інверсію; лат. inversio – перестановка) порядок слів у реченні.

При **прямому порядку** кожний член речення займає властиве йому місце: **підмет** – перед присудком;

додаток – після доповнюваного слова;

узгоджене означення – перед пояснюваним словом, а неузгоджене –

після нього;

обставина – на початку або в кінці речення (детермінанти) або перед чи після пояснюваного слова.

Дотримуватися треба і таких правил:

1) у словах автора, які стоять перед прямою мовою, спочатку іде підмет, потім присудок, а після неї – присудок і підмет (*Батько казав: «Повернуся пізно»; «Повернуся пізно», – сказав батько*);

2) не можна розривати однорідні члени речення іншими словами (*Син продовжував розпочату батьком розмову* ***і його друзями***);

3) не слід міняти місцями слова, якщо це впливає на зміст вислову (*Син приніс матері лист:* кому? або чий?).

При зворотному порядку слів члени речення займають не властиві для них місця. Переставляти в реченні можна будь-який член речення:

До школи йдуть дівчата русокосі.

Подій мінялися відтінки.

Степ димком передсвітнім пропах.

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вихованець, І. Р. Підрядне речення. *Українська мова*. *Енциклопедія*. Русанівський В. М. (ред.). Київ, 2000, С. 451–452.
3. Вихованець, І. Р. Порівняльний зворот. *Українська мова*. *Енциклопедія.* Русанівський В. М. (ред.). Київ, 2000. С. 467–468.
4. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
5. Дуденко, О. Структурно-функційні особливості парцелятів Наталії Гурницької. *Філологічний часопис*, 2024, (2(24), С. 5–25. https://doi.org/10.31499/2415-8828.2(24).2024.317043
6. Дуденко, О. і Шевчук, І. Порівняльні конструкції української мови: до методики розрізнення порівнянь при вивченні в основній школі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. / Безлюдний О. І. (ред.). Умань, 2017, Вип. 56, С. 72–80.
7. Дуденко, О. (2023). Синтаксична функція компаративем: у пошуках істини. *Філологічний часопис*, (2), 13–21. https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2023.299023
8. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
9. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df

10. Заоборна, М. С. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 1997. 18 с.
11. Кучеренко, І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. Київ, 1959. 108 с.
12. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
13. Марчук, О. І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. М. Коцюбинського: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Одеса, 2002? 20 с.
14. Мацько, Л. І. Порівняння. *Українська мова. Енциклопедія.* / Русанівський В. М. (ред.). Київ, 2000. С. 469 – 470.
15. Межов, О. Синтаксичні конструкції порівняльної модальності в поетичних творах Тараса Шевченка. *Волинь філологічна*: *текст і контекст*, 2014. Вип. 18, С. 297–308.
16. Павлюк, Т. П. Порівняльні звороти в сучасному українському поетичному тексті: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2011. 21 с.
17. Прокопчук, Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2000. 19 с.
18. Рошко, С. Функціонально-семантичне навантаження порівнянь-фразеологізмів у граматичній структурі речення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 2019, Вип. 2 (42), С. 91–95.
19. Рошко, С. М. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Ужгород, 2001. 21 с.
20. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
21. Шаповалова, Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 1998. 18 с.
22. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть групи неповних речень. Наведіть приклади.
2. Як відрізнити порівняльний зворот від інших порівняльних конструкцій? Покажіть на прикладах.
3. Які правила відокремлення порівняльних зворотів? Коли кому не ставимо?
4. У чому особливість парцельованих конструкцій? Де і коли їх уживають?

Тема 7

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1. Просте ускладнене речення як синтаксична одиниця.

2. Однорідні члени речення.

а) засоби вираження однорідності.

б) узагальнювальні слова про ОЧР.

в) однорідні та неоднорідні означення й обставини.

3. Поняття про основні умови відокремлення членів речення.

4. Відокремлені означення, прикладки, додатки, обставини, уточнювальні члени речення у складі простого речення.

5. Звертання, його місце у реченні та способи вираження.

6. Вставні і вставлені конструкції у структурі речення.

1. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Прості ускладнені речення (ПУР) − *це такі речення, до складу яких входять відокремлені, однорідні члени, вставні і вставлені конструкції, звертання.*

За граматичними і семантичними ознаками ПУР займають проміжне місце між простими і складними реченнями. Проте ПУР − це не самостійна синтаксична одиниця. Це прості речення, а ускладнювальна частина − у ролі якогось члена речення (однорідні підмети, присудки ..., відокремлене означення, обставина) або взагалі не виконують функцію членів речення (як звертання, вставні і вставлені конструкції).

Спільне зі складним: утворюється в результаті трансформації складних речень. Ускладнення пов'язується із напівпредикативністю − особливим синтаксичним значенням, що близьке до предикативності (у відокремлених означеннях, прикладках, обставинах). Це додаткове до основного висловлювання повідомлення про співвіднесення висловлюваного з дійсністю. Наприклад:

1. ***Вражена почутим, дівчина довго не могла заснути***.

Трансформуємо повідомлення:

1. *Дівчина довго не могла заснути.*
2. *Вона була вражена почутим.*

2. ***Яблуні і груші густо вкрились купіллю біло-рожевого цвіту.***

1. *Яблуні вкрилися купіллю біло-рожевого цвіту.*
2. *Груші ..... цвіту*.

Трактування ПУР в синтаксисі **неоднозначне**. Переважає думка, що це просте речення з ОЧР, відокремленими членами, вставним чи вставленим компонентом або ж із звертанням. Проте дехто із синтаксистів вважає, що до них начебто **не належать однорідні**, бо однорідність кількісно поширює, а не ускладнює речення. Однак однорідність модифікує речення семантично, розгортає структурно. Навіть синтаксично ізольовані частини (звертання, вставні і вставлені конструкції) привносять у речення щось

особливе, важливе.

2. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Порівняємо:

Ніхто і ніде *мене не чекає (М. Хвил.),*

Рости, рости*, **моя пташка, мій маковий цвіте** (Т. Ш.),*

*Назву тебе уперше, мила, **Рибкою, і щастям, і зорею** (А. Малишко.)*

Чи утворили члени рядів однорідність?

Ознаками однорідності є:

● члени ряду займають позицію одного члена (однакова синтаксична позиція);

● пов'язані сурядним зв'язком (сполучником або інтонацією);

● рівноправні;

● належать до одного «третього» члена (взаємна залежність);

● часто мають однакове морфологічне вираження;

● мають однотипну семантику (однотипні поняття).

Однорідними *називаються члени речення, які тотожні за своєю синтаксичною функцією, поєднуються між собою сурядним зв'язком і стосуються спільного члена речення.*

Однорідними можуть бути **всі** члени речення:

◊ підмети: *Я і ти – два світи.*

◊ присудки: *Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди.*

◊ додатки***:*** *І хлібом, і цвітом, прадідом-дідом грів душу село*.

◊ означення: *Маленька, кругленька, швидка і жвава…, – вона здавалася русалкою.*

◊ обставини: *Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу, крізь дощ і сніг, дебати і дебюти.*

Інколи ОЧР виражаються **різними** частинами мови: *Люди стояли мовчки, похилившися, понуро прикипівши поглядами до попелища*.

***Речення з ОЧР – найбільш поширений тип ПУР. Це наслідок трансформації, стягнення кількох речень в одне на основі якогось спільного члена (підмета, присудка, другорядного). Наприклад: *Ніч була тиха, спокійна й прекрасна.* Можна розглядати як стягнене з 3 речень: *Ніч була тиха + Ніч була спокійна + Ніч була прекрасна*.

Саме тому російські та українські мовознавці XIX–XX ст. такі конструкції називали **стягненими реченнями**, а відповідні члени – **стягненими (підметами, присудками**...)

Л. Булаховський ОЧР називав **рядами**.

О. Мельничук запровадив поняття «**однорідні синтагми**».

Проте дехто з мовознавців конструкцію з кількома присудками вже відносить до складних (А. Загнітко). Однак більшість українських

мовознавців (Б. Кулик, І. Вихованець, К. Городенська) усі речення з ОЧР розглядають як ПУР – що цілком виправдано.***

ОЧР можуть бути:

• **поширеними** (***Веселий, красивий, здатний на різні витівки,*** *хлопець усім подобався),*

• **непоширеними** (*Веселий, красивий хлопець усім подобався).*

Ряди ОЧР бувають **відкритими** (незамкненими) (можна продовжити за допомогою того ж зв'язку) і **закритими** (замкненими) – не можна продовжити за допомогою того ж зв'язку.

Падають ***тепло і глухо*** *Яблука в нашім саду* (однотипний, сполучниковий, незамкнений ряд);

Дівчина стояла із ***спокійним, але грізним*** *обличчям* (замкнений ряд).

Засоби вираження сурядного зв'язку між ОЧР:

інтонація; інтонація + сурядні сполучники.

Наявність сполучників увиразнює смислові відношення між ОЧР:

•**єднальні**: ***Стояла*** *ніч, красива, мов Кармен,* ***червоні*** **й** ***чорні міряла*** *троянди (Л. Кост.*);

•**протиставні**: **Не** ***краса*** *красить,* **а** ***розум. Тече*** *вода в синє море,* **та** ***не витікає*** *(Т.Ш.);*

•**розділові**: *Дощ* **то** ***затихав***, **то** ***лив*** *як з відра*;

•**приєднувальні** (семантика доповнення): *Він тільки* ***махнув*** *рукою та й* ***зарився*** *у сіно (М. Вовчок);*

•**градаційні** (означають перевагу 1 з ОЧР): *Сади Болгарії – не тільки* ***цвіт***, *не тільки* ***плід***, *а й* ***слід*** *безсмертних літ (М. Рил.).*

Складений сполучник ***не стільки… скільки*** – це калька з рос., а тому його варто замінити на український відповідник ***не так…як***:

Склалася ситуація, у якій МОЗ потрібен ***не так*** *лікар,* ***як*** *дуже якісний кризовий менеджер (Гр.)*

НЕ Є ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ:

- **повтор того самого слова**:

Летить і летить *у безвість віків планета;*
Ох ***не рання*** *любов,* ***не рання*** *(Л. К.);*
Тихо, тихо *в кімнаті (С. Васил.)*

-цілісні **фразеологічні вирази** (виконують функцію одного члена речення):

і сміх і гріх, ні слуху ні духу, ні те ні се, ні пуху ні пера,
і швець і жнець, ні живий ні мертвий, і вашим і нашим,
ні кує ні меле, дешево й сердито, рано чи пізно.

І сміх і гріх *було дивитися на нього.*

- ускладнені **форми простого присудка** (повторювані слова з частками):

хочеш не хочеш*, а йти треба; оце* ***заспівав, так заспівав;***

раді не раді*, а гостей зустрічайте.*

- поєднання дієслів, що утворюють **складний присудок**:

Піду подивлюся *розклад.* ***Сидить читає*** *наш тато.*

- **уточнювальні** члени речення: *Уночі,* ***в темряві****, чи далеко заїдеш*?

Узагальнювальні слова

Це слова, що об'єднують в одну групу ті предмети, ознаки, дії, які позначаються однорідними членами речення.

ОЧР конкретизують зміст понять, що виражаються узагальнювальними словами. Між собою узгоджуються у відмінку, виступають **в однаковій синтаксичній ролі.**

За *лексико-граматичними* ознаками і *вживанням* поділяються на три групи:

1. УС, що означають **широкі родові поняття**:

- означальні чи заперечні займенники: ***все, всі, кожен, всякий, ніхто, ніщо …;***
- прислівники місця і часу: ***скрізь, кругом, всюди, ніде*** …

2. УС, що означають **найближче родове поняття** (однорідні – видові):

- іменники, прикметники, словосполучення із числівниками, займенниками; стоять у препозиції: *Ми дізналися багато про* ***полярних тварин****: білих ведмедів, тюленів, песців, оленів.*

3. УС, що вказують на **відношення цілого до складових частин:**

Перед очима простягнувся ***мальовничий краєвид****: блакитне плесо ріки, тонка смуга лісу і широке безмежжя пшеничних ланів.*

У реченнях, ОЧР яких пов'язуються протиставними, градаційними, приєднувальними відношеннями, узагальнювальні слова не вживаються.

Розділові знаки: **:** (після УС), **–** (перед УС),

: й **–** якщо речення продовжується.

Однорідні присудки

1) коли стосуються одного підмета:

А <u>*ми*</u> ***були молоді й веселі*** *(Тич.)*

<u>*Влас*</u> *хоч і* ***не був красень****, але й* ***не поганий****.*

2) в **односкладних** реченнях головні члени однорідні, **коли є спільний другорядний член:** *У* <u>*кімнаті*</u> ***тихо і темнувато****.*

Підмети теж однорідні, якщо є спільний другорядний член:

Кругом ***бори та болота, Туман, туман і пустота*** *(Т. Ш.)* (це двоскладне речення з нульовим присудком, бо є обставина – неповне еліптичне).

Осінній вечір, шум трамваїв, автомобілів перегук (Рил.) (складне речення із 3 предикативних частин, номінативних).

Координація присудка з однорідними підметами

Залежить від порядку слів, значення сполучників, лексичного значення підметів і присудків.

Підмети у множині – присудок у множині завжди:

Зеленіють по садочку ***черешні та вишні.***

Коли єднальний (безсполучниковий зв'язок):

1. Підмети в однині, є назвами осіб (уособлених предметів) → присудок у множині**:** *Осталися сиротами старий* ***батько й мати.***
2. Якщо присудок препозитивний – може мати форму першого підмета: підмет у мн. →. присудок у множ.: *Пішли дощі, пороша, вітер (Укр.);* підмет в одн. → присудок в одн.: *Чорніє поле, і гай, і гори (Т. Ш.)*
3. Постпозитивні присудки в одн., якщо підмети в одн., зрідка – у множ.: *Затихло все, тільки дівчата та соловейко не затих.*

Гнів і жаль охопили Петра.

Коли розділовий, протиставний чи градаційний зв'язок:

– присудок в однині здебільшого: *Чи то сором, чи то гнів опанував його серце (П.М.), Не вітер, а буря завіяла (П.М.)*

Однорідні та неоднорідні означення

Однорідні означення *– характеризують предмети з одного боку, вимовляються з перелічувальною інтонацією, поєднуються сурядними сполучниками* (або ж безсполучниково, але їх можна підставити).

1. Завжди означення однорідні, якщо поєднані сурядними сполучниками: *Я пам'ятаю мою вчительку –* ***просту, і скромну, і*** *завжди* ***спокійну.***
2. Характеризують предмет з одного боку (вказують на матеріал, колір, розмір): ***Голубі, сині, фіолетові, рожеві*** *пасма снувались над головами.*
3. Називають певні різновиди якогось предмета: *У ботанічному саду ростуть* ***польові, степові, гірські*** *квіти.*
4. У постпозиції: *Праця* ***самовіддана, чесна, продуктивна*** *возвеличує людину.*
5. Характеризують предмет з різних боків, але мають спільний відтінок у лексичному значенні (можна замінити 1 словом):

На липах з'явилось ***свіже, молоде, пахуче*** *листя* (=весняне).

Високо серед неба стояв ***ясний, блискучий, повний*** *місяць (*Кожне

ніби підсилює попереднє означення).

6. Означення – епітети: ***Тихі, ніжні*** *зорі спадали з неба (Л.Укр.)*

7. Якщо стоять поряд прикметник (перший) і дієприкметниковий зворот: *Рівний, залитий сонцем степ одразу принишк.*

(коли навпаки – **неоднорідні**: *Скрізь було видно* ***залиті сонцем старі*** *садки)*.

Неоднорідні означення характеризують предмети з різних боків (рожевий сонячний промінь) або ж друге уточнює перше.

Обставини неоднорідні

- коли вказують на **різні** обставини дії:

Сергій ***тепер знічев'я цілоденно*** *тиняється з кутка в куток.*

- коли мають уточнювальний характер:

Попереду, аж під лісом*, хтось розклав вогнище.*

- коли мають часткові значення в межах цілого:

В село із лісу *вовк забіг.*

Обставини однорідні

- коли мають однаковий вияв дії чи ознаки, хоч морфологічно можуть бути і однотипними, і різнотипними:

Жінка говорила ***дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз.***

ТРУДНОЩІ ПОБУДОВИ ОДНОРІДНОГО РЯДУ

Основна вимога до побудови однорідного ряду – це дотримання логічності викладу, адже порушення у семантиці чи структурі ряду однорідних членів призведе до нелогічності в тексті. Отже, з-поміж правил використання ОЧР варто виокремити такі:

1. Однорідні члени речення повинні об'єднуватися на одній підставі задля уникнення семантичних накладок та алогізмів, які створюють комічний ефект або призводять до явних вад тексту. Прикладом є жартівливе оголошення:

Мистецький гурт Політехніки запрошує всіх: митців, немитців, веселих, сумних, пофігістів, політехнівців, університівців, академістів, медиків, фізиків, ліриків, студентів, працівників та безробітних. Просимо прийти на 15 годину (вул. Глибока, 8)

Тут невмотивоване поєднання слів із різних семантичних груп робить цей ряд нелогічним. Таке порушення називають логічною неоднорідністю.

2. Члени однорідного ряду мають виключати один одного, тобто однорідний ряд – це перелік видових понять, об'єднаних родовим – узагальнювальним словом. А тому однорідними членами речення не можуть бути слова, які виражають родові та видові поняття, як у реченні:

На другому поверсі універсаму можна придбати найрізноманітніші парфумерно-косметичні вироби, освітлювальні прилади, господарські товари, іграшки, засоби для догляду за шкірою, шампунь, зубну пасту тощо.

Поняття *парфумерно-косметичні вироби* охоплює поняття *шампунь, зубна паста, засоби догляду за шкірою*, тому виокремлення їх помилкове.

Помилки змішування родових і видових понять наявні в таких поєднаннях: *у творах і віршах письменника; люди і молодь були захоплені; п'єсу показують на багатьох сценах і в театрах; він побував у Грузії, Вірменії і Баку.*

В однорідний ряд не можуть об'єднуватися слова, які виражають перехресні або різнопланові поняття, як-от:

Наш інститут і його професорсько-викладацький склад досягли значних успіхів у роботі (викладацький склад є частиною інституту); *Бібліотека поповнилася двома новими працівниками, комп'ютером, численними довідниками, енциклопедіями, підручниками* (люди стоять в одному ряду з предметами).

3. Необхідно зважати на лексичну сполучуваність слів: усі члени однорідного ряду повинні семантично й логічно поєднуватися з головними словами:

Заварний хліб: чому він заслужив любов і популярність покупців – любов заслужити можна, а от популярності – набувають;

Києву, як вважає Штайнмаєр, потрібна сильна політична воля та неослабна увага й допомога міжнародної спільноти – увага може бути неослабною, а допомога – ні.

Також варто уникати смислових плеоназмів і тавтологій, які засмічують мовлення і призводять до надлишкової багатослівності:

Підприємливі люди завжди намагаються йти в ногу з часом, використовуючи усі шанси і можливості для досягнення успіху – шанси і є можливості;

8 лютого вважається дуже таємничим і містичним днем – містичний і є таємничий.

4. Не можна поєднувати в однорідному ряду слова, які керують різними відмінковими формами залежних елементів, наприклад:

У той час в іспанському місті Самора єпископ зібрав людей для того, щоб вони цілували і вклонялися мощам святого Роха, – дієслово *цілувати* керує знахідним відмінком іменника, а *вклонятися* – давальним, тому додаток до кожного дієслова має бути свій (*У той час в іспанському місті Самора єпископ зібрав людей для того, щоб вони вклонялися мощам святого Роха і цілували їх*).

3. ПОНЯТТЯ ПРО ОСНОВНІ УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

******* Науково-лінгвістичне осмислення відокремленості як особливого явища у граматиці більш-менш системно розпочалося з 20-х р. XIX ст. Започаткував М. **Греч** (1827), продовжили: О. **Востоков** (1831), Ф. **Буслаєв** (1856). У них це були не відокремлені, а *скорочені варіанти підрядного речення* (їх можна розгорнути у підрядні).

Створив і вперше запровадив до синтаксичного вжитку термін **відокремлені члени речення** О. **Пєшковський** (1914).

Відокремлюються *лише* другорядні члени речення. Сутність відокремлення – в інтонаційному виділенні. Проте недооцінив смислове навантаження. О. Пєшковський охарактеризував різні види ВЧР, визначив умови відокремлення, створив терміни, якими і послуговуються. Його класифікація − морфологічна: розрізняв ***відокремлений прикметник, керований іменник, відокремлений дієприслівник*** і т. д.

«Відокремлення» є калькою до російського «обособление». Запропоновану О. Пєшковським концепцію відокремленості синтаксизовано (*відокремлення* ***не прикметників****..., а означень, обставин...*).

Терміни − *відокремлення, відокремлені другорядні члени речення* − уже в 30-ті роки XX ст. ввійшли майже до загального вжитку (наукового, шкільного). (У школі – щоб пояснити розділові знаки).

Далі теорія збагачувалася. Українські дослідники відокремленості: І. Білодід, Л. Булаховський, І. Вихованець, А. Грищенко, Н. Гуйванюк**,** М. Каранська, Б. Кулик, М. Плющ та ін.

Відокремлення – *це смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм граматичної і смислової значеннєвої ваги* (І. Вихованець).

Засобом виділення в усному мовленні слугує своєрідна відокремлювана інтонація, паузи, що у писемному мовленні − позначається комою, рідше – тире.

Відокремлюватися може як окреме повнозначне слово, так і поєднання повнозначних слів. Наприклад: *Замріяна, вона дивилася на сонце. Замріявшись, вона не помітила повернення тата*. Поміняємо їх місцями. Бачимо: відокремлені члени вимовляються сильніше, стають більш значущими у смисловому плані, звертають більшу увагу читача.

Таким чином, **мета** відокремлення − надати відокремленому члену більшої самостійності і цим самим посилити його важливість.

Відокремлюються тільки другорядні члени, бувають **непоширеними і**

поширеними.

Відокремлення властиве книжній мові. Це робить фразу економнішою, конкретнішою.

ВІДОКРЕМЛЕНИМИ *називаються другорядні члени речення, які доповнюють основну думку речення, у вимові виділяються інтонацією, а на письмі − розділовими знаками для посилення їх смислової ролі.*

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ:

-*семантичні* (залежать від смислового навантаження члена речення);

-*морфологічні* (залежать від способу вираження);

-*синтаксичні* (від порядку слів, поширеності);

-*комбіновані* (коли діють одночасно кілька умов).

До **загальних** умов відокремлення відносять:

1) **додаткове смислове навантаження** (препозиційне узгоджене означення відокремлюється, якщо має обставинне значення: *Задоволене, дитя посміхалося. Пор.: Задоволене дитя посміхалося)*;

2) **незвичний порядок слів у реченні** (постпозиція другорядних членів: *Її очі, великі, сліпучо-голубі, завжди були сумними*);

3) **ступінь поширеності члена речення** (поширені відокремлюються частіше − звороти: *Люблю читати лежачи* (присл.). *Лежачи на печі, їжі не здобудеш*);

4) **граматичну несполучуваність слів** (особовий займенник не може мати пояснювальних слів в атрибутивних відношеннях: *І вона, вибаглива і неприступна, на цей раз сіла поруч з ним* (О. Гонч.)).

3.1. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Означення відокремлюються:

1) якщо пояснюють **особовий займенник** (незалежно від позиції):

В цім найкращім світі із світів я ***тобі, єдиній****, склав молитву (Д. Шупта).*

Він *стоїть на мурі,* **юний і прекрасний***, і кладе цеглини, зводить дім новий (В. Сосюра).*

Балакучий та моторний, ***він*** *і хвилини не сидів без діла (Л. Муратов).*

Займенник може і не називатися (нульовий):

Малий*, сиджу біля вікна і всього боюсь (Є. Гуцало);*

2) якщо узгоджені поширені означення стоять **у постпозиції (зворот у постпозиції)**. Зворот може бути дієприкметниковий або прикметниковий (з якісним прикметником в основі):

Над головами плавали рожеві <u>хмарки</u>, **схожі на медуз** *(П. Панч).*

Людям, **закоханим у свою справу**, *є про що розповісти.*

3) зворот **у препозиції** відокремлюється, якщо має **додаткове обставинне значення** (вказує на причину, умову):

Наляканий громовицею, *кінь тихенько заіржав (М. Ст.);*

Збентежений з такої зустрічі, *хлопець ледве не випустив хлібини (О. Донч.).*

4) два і більше **непоширених** узгоджених означень **у постпозиції** відокремлюються, якщо:

а) **перед** пояснюваним словом **уже є узгоджене** означення:

Пахло медом і здавалося, що це шумить весняний ***молодий*** *дощик,* **запашний і веселий** *(С. Васил.);*

б) мають **додатковий** (роз'яснювальний чи уточнювальний) характер:

Берізку, **ніжну і стрункУ**, *цілує вітер кучерявий;*

Над похмурим лісом піднімалося сонце – **велике, ласкаве**.

5) **у препозиції** відокремлюються означення з додатковим **обставинним значенням** (і поширене означення, і непоширене):

Схвильована, *дівчина розповідала плутано;*

Осяяні сонцем, *гори блищать,* **осріблені місяцем**, *сосни шумлять.*

6) відокремлені означення, **відірвані** від означуваного слова іншими словами (особливо присудком):

Олеся йде сама дорогою, **легка, витончена, пругка** *(О. Довж.);*

Довгожданий ранок настав – **теплий, прозорий, щедро обсипаний позолотою сонця;**

Чекання сповнена, *урвалась ніч.*

7) відокремлені означення **мішаного типу** (узгоджені разом з неузгодженими):

В хату увійшов старий Джеря, **високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима** *(І.Неч.-Лев.).*

Відокремлюються тільки тире:

1. Поширені неузгоджені постпозитивні означення, виражені **інфінітивом** (часто із залежними словами):

У голові панувала одна думка – ***чкурнути якнайдалі****;*

Для ефективної боротьби світу з пандемією точно не потрібні політизовані резолюції, які мають одну мету – ***послабити санкції.***

2. Кілька означень (узгоджених і неузгоджених), що стоять **у кінці** речення: *Згадалися літні дощі – несподівані, теплі, короткочасні.*

3.2. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПРИКЛАДОК

Відокремлені прикладки найчастіше виражаються *іменником* (або сполученням з іменником у центрі), *субстантивованим словом* чи

синтаксично неподільним поєднанням слів:

Час, **великий диригент***, перегортає ноти на пюпітрі (Л. Кост.);*

Послухайте нас, **старих** *(М. Вовч.).*

Прикладки відокремлюються з такою ж **метою** і за таких же **умов**, як і означення, але в писемному мовленні частіше при них вживається **тире.**

Прикладки відокремлюються:

1) якщо стосуються **особового займенника**:

Це я, **невістка ваша, Софія***!*

2) **поширена** прикладка **у постпозиції**:

Я маю спокій – **істинного друга**

(може бути і **непоширена** прикладка: *Ми дбаємо про своє майбутнє* – **молодь**. *Одна в поета правда* – **чистота**.*)*

3) **поширена** прикладка **після власної назви**:

Тарас Шевченко – **геній української нації** – *наш земляк.*

4) **власна назва після загальної** (іменника), якщо **уточнює** її:

Увійшов мій брат, **Микола.**

5) поширена прикладка **у препозиції**, якщо має **додаткове** обставинне значення:

Відданий друг*, Петро не шкодував ні часу, ні зусиль для мене.*

6) прикладка, яка приєднується до пояснювального слова сполучниками, частками чи прийменниково-іменниковими конструкціями: ***або, тобто, особливо, а саме, навіть, як наприклад, зокрема, на ім'я, по імені, на прізвище, родом, за походженням, за віком, за професією, у тому числі***:

Букви, розміщені у певному порядку, становлять алфавіт, **або азбуку***;*

Марко Вовчок, **росіянка за походженням***, – це велика окраса українського художнього слова.*

7) прикладка з початковим сполучником **як**, якщо має **значення причини**:

Лаврін, ***як*** **найменший син***, мав право зостатися у батьковій хаті;*

Як **міцне і тверде дерево***, дуб здавна використовувався у суднобудуванні.*

НЕ ВІДОКРЕМЛЮЮТЬСЯ, якщо прикладка із сполучником ***як*** характеризує предмет, вказує у **ролі** кого / чого:

Ліс зустрів мене **як друга**. *Він поводився* **як господар**.

Художник Гамлет Зіньківський прославився ***як майстер стрит-арту*** *не тільки в Україні.*

!!! Не плутати таку прикладку з порівняльною іменною частиною присудка: *І дівчатка у своїх легеньких бантах були* ***як метелики*****.**

За допомогою **ТИРЕ** відокремлюється прикладки:

- з особливим смисловим навантаженням або уточнювальним значенням, що в усному мовленні виділяються довгою паузою:

*Найкраще розповість про Грузію її столиця – **Тбілісі;***

- якщо вони стосуються тільки одного з однорідних членів і розміщені поруч із ним у середині речення:

*У Білла Гейтса дві доньки – **Дженніфер і Фібі** – та син Рорі.*

3.3. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОБСТАВИН

Відокремлені обставини не однотипні, що дозволяє виділити кілька груп, а саме: **виражені**:

1) дієприслівником (одиничним);

2) дієприслівниковим зворотом;

3) іменниково-прийменниковою конструкцією.

А. Відокремлення одиничних дієприслівників

● Завжди відокремлюються, якщо вказують **на додаткову дію** або мають **обставинне значення** (вказують на час, умову, причину...):

*Усяка пташечка, **радіючи**, співала* (=раділа і співала);

***Не обмочившись**, рибки не піймаєш* (=якщо не обмочишся);

***Не піймавши**, не кажи, що злодій* (=якщо не впіймав);

***Повечерявши**, полягали спати* (=коли повечеряли);

***Не хотячи**, образив людину* (=хоч не хотів, допусту).

● **Не відокремлюються** одиничні дієприслівники, які втратили дієслівні ознаки і перейшли у прислівники (адвербіалізувалися). Це теж **обставини способу дії** (або означ.): *Встала з-за столу **не ївши.***

*Читання **лежачи** не завжди шкідливе.*

*Якби хліб та одежа, то їв би козак **лежа.***

● **Не відокремлюються** дієприслівники **способу дії**:

*Додому **плачучи** прийшла, і спати **плачучи** лягла, і не вечеряла.*

*Вона сиділа **замисливши** (як?).*

*Можу довго працювати **не втомлюючись** (як?).*

*Співають **ідучи** дівчата.*

Б. Відокремлення дієприслівникових зворотів

Дієприслівниковий зворот відокремлюється **завжди**, незалежно від місця у реченні: *Степ, **струсивши із себе росу**, шарудить травою.*

Не відокремлюються:

– фразеологічні дієприслівникові звороти: *У тилу люди працювали **не покладаючи рук,***

– стійкі звороти: *Ці вправи роблять **стоячи на носках**.*

В. Відокремлення прийменниково-іменникових конструкцій

1. Завжди відокремлюються **обставини допусту** із прийменниками **незважаючи на, попри:**

***Незважаючи на веселий вечір**, мені раптом стало сумно.*

***Попри всі непорозуміння**, ми намагаємося знайти спільну мову.*

3. Факультативно (**за бажанням автора**) відокремлюються обставини *мети, причини, умови* :

причини:
завдяки …
всупереч…
через…
внаслідок…
за браком…
у зв'язку з …
згідно з …

мети*: з нагоди…*
наперекір …
на випадок…

умови: *за умови…*
за (при) наявності (відсутності)…

*Чіпка**, наперекір світові і людям**, якийсь веселий, радий;*

***За відсутності потрібної кількості лиж** змагання не відбулося;*

Г. Порівняльні звороти

Відокремлюються порівняльні звороти (способу дії) зі сполучниками **мов, ніби, наче, нібито**: *Спить дитина, **наче після купелю**.*

НЕ ВІДОКРЕМЛЮЮТЬСЯ порівняльні звороти, якщо:

а) перед порівняльними сполучниками стоять прислівники ***зовсім, майже*** і под. або частка ***не***:

*Чому часом люди поводяться **не як люди**?*;

б) порівняльні сполучники входять до складу присудка:

*Вони **наче росли** з одного кореня*;

в) входять до складу фразеологізмів:

*Активісти, екологи та експерти б'ються **як риба об лід**, щоб в Україні прищепити систему роздільного збору побутових відходів.*

Г. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Відокремлення додатків простежується досить рідко. Це завжди непрямі додатки, що виражені:

іменником (субстантивом) у поєднанні з прийменниками:

крім (окрім, опріч)…,
замість…,
за винятком…,
поряд із…,
на відміну від…,

віддієслівні: починаючи з…,
не рахуючи…,
включаючи (виключаючи)… .

***Опріч Гафійки**, було ще два наймити (Коц.)*
*А я не знаю нічого ніжного, **окрім берези** (Л. У.)*

Додаток із прийменником **замість,** що означає об'єкт заміни (=за) **не відокремлюється:** ***Замість** коханнячка вийшло прощаннячко. Підеш на роботу **замість** батька*.

«Додатками» називають ці сполуки умовно: це не об'єкти дії, до них малозастосовні питання непрямих відмінків, хоч зв'язок із реченням – керування.

УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Відокремлені члени речення можуть бути уточнювальними – конкретизують поняття, звужують його. Бувають **поширені і непоширені**.

Уточнювальними можуть бути **всі** члени речення, крім підмета. Уточнювальні та уточнювані члени речення завжди:

– синтаксично однотипні; виступають **тим самим** членом речення;

– відповідають на **те саме** питання;

– але **не є** однорідними членами речення (не допускають підстановки сполучника і).

Уточнювальне слово завжди **вужче** за значенням від уточнюваного:

*Я хочу встати **вранці, на зорі*** (Л. К.)

Отже, **уточнювальними** *називаються члени речення, які конкретизують зміст однойменного попереднього члена, звужуючи чи обмежуючи його значення, відповідаючи на питання: Де саме? Коли саме? Як саме?* тощо.

Члени речення, які уточнюють підмет, виступають у ролі прикладки:

*Кумис**, або перешумоване кобиляче молоко**, вживають як ліки.*

Найчастіше відокремлюються уточнювальні **обставини**, а саме:

- обставини **місця**: *А там, **за Ятранню**, – Веселі Боковеньки!*
- обставини **часу**: *Рано, **разом із сонцем**, прокинулась і Харитя;*
- обставини **способу дії**: *Марко привітався голосно, **на всю хату***;
- обставини **причини**: *З найменшого приводу – **за поламані граблі, за порвану косу** – Гаркуша рвав і метав.*

Інші уточнювальні члени речення:

– **присудок**: *Шестірний перемінився в лиці – **поблід**;*

*Семен був вищий за Карпа, але плечі в Карпа були широкі, **чи не найширші на все село**;*

– **відокремлені означення**: *І мене в сім'ї великій, **в сім'ї вольній, новій**, не забудьте пом'янути…(Т. Ш.);*

– **додаток**: *Під час роботи з мікроскопом вимагаю від учнів одного – **бути уважними.***

4. ЗВЕРТАННЯ

Звертання – *це слово або сполучення слів, які називають особу або персоніфікований предмет чи явище, до яких звертається мовець.*

Традиційно вважають, що звертання не мають статусу членів речення, а називаються синтаксично ізольованими складниками речення (частинами речення).

Ознаки звертання:

– **номінативна** семантика;

– чітко усталена морфологічна **форма** (іменник (субстантив), займенник у Кл. (Н.) відмінку);

– позиція в реченні будь-яка (переважає **препозиція**);

– звертальна **інтонація**.

*Без мови рідної**, юначе,** й народу нашого нема (В. Сос.)*

*Прощай, **моя школо**! Прощай**, альма-матер!***

Звертання вводиться в речення, щоб привернути чиюсь увагу, домогтися якоїсь реакції. Проте бувають і риторичні звертання (не вимагає відповіді чи реакції, це називає особу або ж предмет, рослину, тварину, абстракцію, міфічний персонаж, історичну особу тощо).

*Простіть, **Родени, Моцарти, Ейнштейни** (І. Др.)*

***Слово, моя ти єдина зброє**, ми не повинні загинуть обоє (Л. Укр.)*

Звертання бувають **поширені, непоширені**.

Живи, священна славо людей, які зродились, щоб смерть перебороти!

Якщо кілька звертань поряд, одне може бути звертанням, решта – прикладки: *Привітай же, **моя ненько,** моя Україно, своїх діток нерозумних…*

Виділяються **комами.** Якщо на початку речення і вимовляються з окличною інтонацією – **знаком оклику**. Вигуки відділяються від звертань теж комами. *Ей, ви, в костюмі!*

Вигуки **о, ой** стають підсилювальними частками біля звертань **і не відокремлюються:** *О земле! Велетнів роди!*

Спосіб вираження звертання:

1. Природним є звертання **у кличному відмінку** (вокативні):

***Зоре моя вечірняя**, зійди над горою.*

***Якщо до складу звертання входять ім’я та по батькові, сполучення загальної назви (посада, позначення родинних або інших зв’язків, форми шанобливого звертання) з іменем або іншою загальною назвою, то **обидва іменники** вживаються в кличному відмінку: *Наталіє Валеріївно, Олеже (Олегу) Юрійовичу; пані Маріє, добродійко Станіславо, пане професоре (лікарю, директоре), друже Вікторе, колего Людмило, сестро Інно тощо.*

У звертаннях, що складаються із загальної назви з прізвищем, то останнє має бути у формі називного відмінка*: пане Ковальчук, колего Ткаченко.*

Звертання із вказівками на вікові або статеві ознаки (*жінко, женщино, дєвушко, мужчино, діду, бабо* тощо) часто сприймаються адресатами як нетактовні, фамільярні. Традиційні для багатьох регіонів зменшено-пестливі форми (*панночко, жіночко* і под.) поширені в розмовному мовленні.

2. **у Н. в** (номінативні) *!!* (в іменників с. р. та у множині – Н. в = Кл.в.): ***Думи мої, думи мої****, лихо мені з вами.*

3. **Субстантивами**:

Кохайтеся, ***чорнобриві****, та не з москалями (Т.Ш.);*

Спи, ***мій малесенький****, пізній бо час.*

4. Рідко – **займенником** чи іншими словами:

Гей, ***ти****, ворушись!* ***Там, біля дверей****, підійдіть!*

Гей, ***у червоній шапці****, не розмовляйте!*

Той, хто говорить англійською*, – крок уперед!*

Звертання не є членом речення, але граматично пов'язується з ним (у роді, числі, особі, відмінку):

Ти би, ***Тарасе****, вчив нас правди святої (П. Кул.);*

Стережіться, ***люди добрі****, лихої години (П. М.);*

Ти дав мені, ***о краю рідний****, життя (М. Рил.)*

Звертання поєднують **дві функції**:

- ***апелятивну*** (в офіційному спілкуванні);

- ***експресивну*** (у художньому та розмовно-побутовому мовленні, висловлюють не лише звертання, а й ставлення до адресата: *Синочку мій, зачекай!*). Іноді наснажуються сильними почуттями та емоціями:

Мово моя, моя птахо крилата,
Мріє невтомна, – в майбутнє політ,
Сестро, кохана, рідная мати, пісне моя,
Дивовижний мій світ!
Тяжко тобі у нерівному герці…
Нівечить душу твою (Є. Чередниченко)

***Термін «**звертання**» («обращение») запровадив Ф. Буслаєв, в українському мовознавстві його узаконили у «Правописі» 1936 р., а до того вживалися «**зовні слова, окличні слова**».

Ф. Буслаєв не вважав звертання членом речення. Є. Тимченко, І. Кучеренко підтримали цю думку.

О. Руднєв вважає звертання членом речення. М. Скаб найповніше дослідив проблеми звертання в українській мові (у дисертації «Граматика апеляції в українській мові»).

І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська називали звертання «кличні комунікати та їх модифікації» («Проблемні питання...»).

К. Шульжук – автор кандидатської дисертації про звертання.

5. РЕЧЕННЯ ІЗ ВСТАВНИМИ І ВСТАВЛЕНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

Вставні і вставлені відрізки речення – *це граматично ізольовані частини простого речення.* Чітке розмежування вставності і вставленості простежується далеко не завжди.

Якщо **вставні** слова (сполучення і речення) виражають найрізніше *ставлення мовця до висловленої думки*, то **вставлені** конструкції виражають такі повідомлення, пояснення, зауваження, якими *доповнюється зміст* речення. **Вставлений** елемент привносить до речення щось таке, що попередньо, можливо, *не проєктувалося, не передбачалося*. І ще: **вставлені** елементи через це **ніколи не стоять на початку речення.**

Вставні конструкції – найпоширеніші засоби вираження суб'єктивної модальності.

Вставлені – репрезентують об'єктивну модальність.

Вставні – це слова, словосполучення чи речення, які граматично не пов'язані з основним реченням і виражають ставлення мовця до повідомленого.

Вставна конструкція:

- не відповідає на питання, не є членом речення;
- не відноситься до жодного члена речення;
- займає будь-яке місце у реченні;
- вимовляється зниженим тоном;
- виділяється комами з обох боків, рідко —;
- вживається у всіх стилях.

За структурою поділяються:

- **слова**: *Мабуть, треба поспати*.
- **словосполучення**: *Правду кажучи, вчитися не хочеться*.
- **речення**: *Бачу, так діла не буде.*

За походженням бувають (С. Бевзенко):

1. Відіменникові (*на щастя, словом*);
2. Віддієслівні (*здається, знаєш, признатися, кажуть*);
3. Відприслівникові (*безумовно, достеменно*);
4. Відприкметникові (*власне, головне*);
5. Відчислівникові (*по-перше, по-друге*);
6. Відзайменникові (*по-моєму, по-вашому*);

7. Модальні слова (*мабуть, напевне*);

8. Відсполучникові (*однак, проте*).

Є вставні конструкції, які синонімічні до членів речення. Основна відмінність – відповідають на питання чи ні:

Ніч ***здається*** *короткою. Ніч,* ***здається****, коротка.*

Я ***сподівалась*** *на щасливий випадок. С****подіваюсь****, щасливий випадок трапиться-таки.*

Якщо від них ставлять питання – предикатив: *Зрозуміло, що так буває лише перед дощем; Уявіть: я приходжу, а там...; Безперечно: людина є вінець природи.*

Тільки вставними бувають: *по-перше, по-друге, мабуть, щоправда, крім того, а втім, отже.*

Лише **в середині речення** вставними можуть бути: *однак, одначе, проте.*

Ніколи не бувають вставними слова: *майже, навіть, мовби, мовбито, ніби, нібито, наче, неначе, все-таки, насамперед, причому, приблизно, притому, при цьому, тим часом, між тим, до того ж, все-таки, саме, якраз, просто, тобто, адже, якби, буквально, принаймні, особливо, от, отож, тож, тільки, у кінцевому підсумку* (а не рахунку)*, водночас* та ін.

За значенням поділяють на групи**:**

1) вказують на **модальну** оцінку (впевненість, невпевненість, можливість, неможливість, сумнів): *безперечно, безумовно, без сумніву, зрозуміло, розуміється, звичайно, звісна річ, природно, ясно, ясна річ, мабуть, можливо, здається, може...*

2) на **емоційну** оцінку (радість, співчуття, здивування, застереження): *на щастя, на жаль, на сором, як на біду, як на зло, нівроку, як навмисне, шкода...*:

На жаль, *реальне життя знекровлює найчистіші мрії (Мал..)*

3) **порядок** думок, їх зв’язок, логічна послідовність: *по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, до речі, між іншим, навпаки, наприклад, отже, словом, значить, зокрема, зрештою, повторюю...:*

Це, ***так би мовити****, тільки квіточки.*

4) на **джерело** повідомлення: *кажуть, як кажуть, повідомили, за висловом (...), на думку (...), на мою думку, по-моєму, я думаю, як на мене, з точки зору (...), за даними (...)*: ***Як то кажуть,*** *діло майстра величає.*

5) **привернення уваги** співрозмовника: *чуєте, чуєш, знаєте, дивись, дивіться, бач, бачите, погодьтеся, повірте, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте, між нами кажучи…*:

*Я сьогодні, **даруйте**, не можу прийти.*

6) **оцінку фактів** як звичайних: *як водиться, як буває, було, буває, як завжди.*

***Поняття про вставні слова виникло разом із вченням про скорочені та стягнені речення. На думку **Ф. Буслаєва**, речення могли не тільки скорочуватися, а й вставлятися, тому він використав термін **вставні речення** (навіть якщо це стосується слів *дарма...* .)

О. Огоновський називав їх *вставленими* реченнями.

Є. **Кротевич** зв'язок вставлень із членами речення називав **включенням**.

І. **Вихованець** визначив вставні слова як *вторинні модальні синтаксеми*.

Вставлені конструкції

Почнемо з прикладу:

*Почув він (**мабуть, від сороки**), що соловейка хвалить всяк (Л. Гліб.);*

*Годинник бив – **що з ним?** – зовсім не ту годину (І. Жиленко)*

Вставленими називаються синтаксичні конструкції, які граматично не зв'язані з реченням, але вносять в нього додаткові, побіжні повідомлення, зауваження, уточнення, пояснення.

***Уперше у мовознавчій науці речення із вставленими словами виокремив О. **Шахматов**. В україністиці про особливий вид «**втручених** речень» йдеться у праці О. **Огоновського** (1889).

Поняття про «**вставлені речення**» впровадили Б. **Кулик** та Л. **Кадомцева**.

Як розрізнити вставні і вставлені конструкції?

Вставні – виражають **суб'єктивне** ставлення мовця до повідомлюваного (*може, думаю, чуєш*…).

Вставлені – виражають такі повідомлення, які в перший момент формування думки не передбачалися, але з'являються з метою **доповнення, уточнення, зауваження**, вказуючи на якісь деталі чи нові факти. Особливість цих одиниць – вони не можуть стояти на початку речення (не можна щось уточнювати, поки не сказали основне).

З основним реченням **не пов'язуються** граматично (не відповідають на питання, не є членами речення). На **групи за значенням** поділити **не можна.**

За структурою поділяються:

- слова;

- словосполучення;
- прості речення;
- складні речення.

Слова: *Ми (**уманчани**) поселилися разом із франківцями; Батька заслали в чужий Казахстан, сина – **загинути** – в Афганістан (Яр. Слав.)*

Словосполучення: *Орю свій переліг – **убогу ниву!** – та сію слово; Іде Катерина у личаках – **лихо тяжке!** – і в одній свитині (Т. Ш.)*

Просте речення: *Погода (**як я і думала**) зіпсувалася; З-за погрібника пахло м'ятою (**росло її там, густої та холодної, багато**), а від хати несло духом матіоли (Є. Гуц.); В щирім серці, в чесних грудях – **вірю, знаю**! – квіти є (В. Сим.).*

Складне речення : *Зі скреготом і брязкотом у двір, **– якщо те, що залишилося, можна назвати двором,** – в'їжджають два бульдозери (О. Довж.); А сина (**сотник був жонатий, та жінка вмерла**), сина дав у бурсу в Київ обучатись (Т. Ш.).*

Якщо вставлена конструкція складається з 2 чи більше речень – то пишеться кожне з великої букви.

*Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмалило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала… (**Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?**) (М. Коц.).*

Рівнотональні – виділяють комами.

Нижчетональні – вимовляють тихіше, виділяють дужками (комами з тире).

Вищетональні – вимовляють голосніше за речення, виділяють тире.

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
4. Дуденко О. В., Функційно-семантична характеристика вставлень в ідіостилі М. Павленко. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства* : зб. наук. праць. Вип. 10. Т. 1. 2016. С. 231–237.
5. Дуденко О., Березовська Г. Вставлення у прозі Марини Павленко: структура, семантика, функції. *Українське мовознавство* : міжвідомчий. наук. зб. / Відпов. за вип. О. М. Строкаль. Вип. 46 / 2. 2016. С. 43–52.
6. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с.

URL: https://salo.li/e52D2df
7. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
8. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які члени речення називаються однорідними?
2. Які члени речення можуть бути однорідними? Коли присудки однорідні?
3. Як розрізнити однорідні й неоднорідні означення?
4. Які слова називаються узагальнювальними? Наведіть приклади речень з однорідними членами, з якими вживаються узагальнювальні слова.
5. Якими розділовими знаками відокремлюються узагальнювальні слова?
6. Дайте визначення відокремленню. Назвіть загальні умови відокремлення членів речення.
7. Чому відокремлюватися можуть лише другорядні члени речення? Які?
8. Назвіть правила відокремлення означень. На кожне правило складіть речення-приклад.
9. Назвіть правила відокремлення прикладок. Наведіть власні приклади.
10. Коли відокремлюється дієприслівниковий зворот?
11. Коли відокремлюємо одиничний дієприслівник? Коли не відокремлюємо? Наведіть приклади.
12. Які члени речення уточнюються? Наведіть приклади.
13. Якими специфічними особливостями характеризуються звертання?
14. Чим може виражатися звертання? Яка форма допомагає йому виступати художнім засобом?
15. Як відрізнити звертання від підмета? Наведіть приклади.
16. З якою метою вживається звертання в мовленні? Які розділові знаки ставляться у реченнях зі звертаннями?
17. Як відрізнити вставні конструкції від вставлених?
18. На що можуть вказувати вставні слова, словосполучення і речення? Які розділові знаки ставляться у реченнях зі вставними конструкціями?
19. Яка основна функція вставлених конструкцій?
20. Якими розділовими знаками виділяються в реченні вставлені конструкції?

Тема 8

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Складне речення як синтаксична одиниця.
2. Структурно-семантичні типи ССР.

Порівняймо: *Краса врятує світ;*

В мене крила, в крові – огонь, в душі – любов (О. Ол.).

У 1-му – одна предикативна основа, у 2-му – 3 еліптичні неповні речення.

Складним реченням *називається синтаксична конструкція, яка складається з двох і більше предикативних частин, які утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність за допомогою наявних у мові засобів.*

М. Плющ виділяє такі найістотніші ознаки складного речення:

• поліпредикативність,

•особлива структурна схема,

•семантична та інтонаційна цілісність та завершеність.

Такі ж ознаки виділяє І. Вихованець. Він же характеризує *формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну та комунікативну структуру* складного речення.

Формально-синтаксичну структуру визначає кількість частин, граматичні особливості цих частин, характер синтаксичного зв'язку між ними, засоби вираження синтаксичного зв'язку, внутрішнє формально-синтаксичне членування складних речень.

Семантико-синтаксична структура складного речення визначається на основі *семантико-синтаксичних* відношень між частинами (єднальні, часові, з'ясувальні тощо).

Комунікативна структура складного речення подібна до простого.

Засоби поєднання предикативних частин:

•**інтонація** (сукупність фонетичних засобів мови, за допомогою яких частини речення сполучаються між собою). Особливо яскраво проявляється у безсполучниковому реченні. Напр.:

перелічувальна: *Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива...*

протиставна: *Зайця ноги носять – вовка ноги годують.*

пояснювальна: *Я знаю: і на нашій вулиці буде свято.*

умова: *Зробив діло – гуляй сміло.*

порівняння: *Гляне – морозом обдасть.*

• **сполучники і сполучні слова**. Сполучники сурядності поєднують рівноправні частини, сполучники підрядності – нерівноправні: *Терпіння – прекрасна риса,* ***але*** *життя надто коротке,* ***щоб*** *довго терпіти.*

У ролі сполучних слів виступають *займенники* в різних відмінкових формах (**хто, що, який, чий**...) і займенникові *прислівники* **(як, де, куди...)**;

• **порядок розміщення предикативних частин**, який може бути *вільним* (коли одночасність подій, СПР часові, умови та ін.), *сталим*,

фіксованим (послідовність подій, СПР з'ясувальні, наслідку та ін.). Пор.: *Згода будує, а незгода руйнує.* **І** *Вовка боятися – в ліс не ходити;*

• **наявність лексичних елементів** (займенників, прислівників, спільних другорядних членів): ***Спочатку*** *попримовкали коники,* ***тоді*** *коротко шелеснуло листя,* ***потім*** *знову запала тиша, і* ***раптом*** *вітерець шпарко пробіг по верхів'ях, і ліс зітхнув і* ***зразу*** *прокинувся.*

Або *Ловив* ***вовк*** *ловку, поки* ***сам*** *піймавсь;*

• **співвідношення видо-часових та способових форм дієслів**, тобто певна скоординованість присудків. Якщо порушити це співвідношення, то або зміниться значення, або складне речення зруйнується. ***Стало*** *холодно, бо* ***подув*** *північний вітер. (*пор*:…бо подує ...., ….бо подуй...).*

Залежно від того, якими сполучними засобами поєднані предикативні частини, розрізняють: **сполучникові** (ССР, СПР, складні речення із сурядністю та підрядністю), **безсполучникові** (речення з однотипними та різнотипними предикативними частинами), **сполучниково-безсполучникові речення** (зустрічаються найчастіше).

*******В українській граматичній літературі у XVIII–XIX ст. складне речення називалося «зложене положеньє», «зложене речення», «складчасте речення», «сполука речень». О. Пєшковський називав його *складне речення*, О. Шахматов – *сполучення речень*. Лише в середині 30-х рр. XX ст. усталився термін **складне** речення.

2. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ – *це таке складне речення, предикативні частини якого синтаксично рівноправні і об'єднані в одне граматичне, інтонаційне та смислове ціле сурядним зв'язком (за допомогою сполучників сурядності та відповідної інтонації).*

За типом сполучників ССР поділяються на: **єднальні, протиставні, розділові, приєднувальні, градаційні та змішаного типу.**

Єднальні вказують на перелічення, одночасність чи послідовність подій чи явищ, причиново-наслідковий зв'язок (***і, й, та, ні – ні***):

Вже червоніють помідори, ***і*** *ходить осінь по траві* (одночас.),

Пройшла гроза, ***і*** *ніч промчала,* ***і*** *знову день шумить кругом* (послід.),

Тебе нема, ***і*** *світ мені немилий* (прич.-насл.),

Шануй людей – ***і*** *люди шануватимуть тебе* (висновок),

Ні *ти нас не знаєш,* ***ні*** *ми тебе...*

Іноді після сполучника ***і*** додаються слова ***потім, тоді, після того, отже, от, навіть, тим більше*** та ін. *Варто весні пробудитись****, і от*** *усміх тамуєш, примруживши вії (О. Пахл.).*

Зіставно-протиставні вказують на зіставлення (спол. **а**):

Як сказано у Біблії, до зла веде шлях широкий, ***а*** *до добра вузький*

*(В. Шевч.), Тут був чорнозем, **а** тепер – Чорнобиль (О. Пахл.)*;

– чи протиставлення (***а, але, проте, зате, однак***):

*Гуляння ранні ллються в сльози пізні, **а** пізній цвіт б'ють ранні холоди (П. Засенко), Усе іде, **але** не все минає над берегами вічної ріки (Л. К), Мене водило в безвісті життя, **та** я вертався на свої пороги (Д. Павл.), А мати хоче научати**, так** соловейко не дає.*

Розділові ССР (*або, чи, то - то, не то – не то* ін.) вказують на чергування чи взаємозаміну подій чи явищ: ***Хоч** криком кричи, **хоч** сядь та й мовчи (Н. тв.); **То** над Європою кислотні йдуть дощі, **то** раптом лазер проникає в гени (О. Пахл.)*; ***Або** все, **або** нічого (Н. тв.).*

Приєднувальні ССР (*та й, ще й, а також, причому, і при цьому, тобто*) вказують на додатковість приєднуваних частин: *Був один шанс, **та й** той проґавили*

– або уточнюють першу частину: *Невдовзі випуск**, тобто** ми нарешті станемо справжніми фахівцями.*

Градаційні (*не тільки, а й; не стільки, скільки*) поєднуються парними сполучниками, причому друга частина має більшу смислову вагу: ***Не стільки** ліки допоможуть, **скільки** ти сам маєш подолати слабкість духу.*

ССР змішаного типу складаються з 3 і більше предикативних частин, які поєднані різними типами сурядного зв'язку: *Люблю я київські каштани, **але** акації миліші, **і** пахнуть вони так духмяно**, та й** ніжні дуже...*

***Раніше ССР іменувалися **рівнорядними**, або **рівнорядно-сполучниковими**, до їхнього складу вводили безсполучникові речення з однотипними частинами. Ще з часів М. **Греча** (1840) такі речення поділяли на **єднальні, протиставні та розділові**. Потім додалися **приєднувальні та градаційні**.

І. Вихованець поділяє ССР на **відкриті і закриті**. ССР *відкритої* структури при бажанні можуть бути продовжені за допомогою того самого зв'язку, вони однотипно побудовані і становлять незамкнений ряд (це єднальні зі значенням одночасності, послідовності і розділові): *Спускається вечір, і гасне сонце, і густішають сутінки, і спалахують на чорному полотні неба перші зорі...*

ССР з єднальними причиново-наслідковими відношеннями, зіставно-протиставні, розділові і т.д. – **закриті**: *Язик має і коняка, та не балака; Поцілуєш – і від чару змовкнуть солов'ї... (О. Ол.).*

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ССР

Між частинами ССР, з'єднаними сполучниками сурядності, ставиться **кома, крапка з комою і тире**.

КОМА **ставиться** завжди:

1) перед протиставними сполучниками А, АЛЕ, ПРОТЕ, ЗАТЕ, ОДНАК: *Є в глечику молоко,* ***та*** *голова не влазить; Кухарів багато, зате каша пригоріла;*

2) перед приєднувальними сполучниками ТА Й, ТАКОЖ, ТЕЖ: *Жінки відбігли, чоловіки* ***теж*** *поступилися;*

3) якщо граматичні основи з'єднані повторюваними сполучниками єднальними або розділовими (І І, НІ...НІ, ЧИ…ЧИ, ТО...ТО, АБО…АБО): *Зеленіють жита,* **і** *любов одцвіта,* **і** *волошки у полі синіють* (В. С.); ***То*** *дощ* іде***, то*** *зривається мокрий сніг;*

4) якщо граматичні основи з'єднані **одиничними** сполучниками І, ТА, ЧИ, АБО: *Дивлюсь на них крізь вії,* **і** *піснею треммтять закохані вуста* (В. С.).

КОМА **не ставиться**

між частинами ССР, що з'єднані сполучниками І, Й, ТА(і), ЧИ, АБО:

1) якщо вони **спільні** за метою висловлювання – питальні, спонукальні чи окличні: *Де я* ***і*** *хто ти****?*** *Хай день цвіте над нам веселково* ***і*** *хай життя вирує молоде! Як солодко спати* ***і*** *як не хочеться вставати****!***

2) якщо є **спільний** другорядний член: ***Де-не-де біля вирв*** *синіє безводний полин* ***або*** *кущиться пахучий чебрець (О. Г.);*

3) якщо є **спільна** вставна чи відокремлена конструкція: ***Як кажуть,*** *сіно ціле* ***і*** *кози ситі...;*

Там, за горами, *давно вже день* ***і*** *сяє сонце;*

4) якщо є **спільна** частка або вигук: ***Гей,*** *поле жовтіє* ***і*** *небо синіє… (М. Р.);*

5) якщо є **спільна** частина складного речення: ***Але бачить:*** *відчиняються ворота* ***і*** *чорні коні під самі вікна підкочують коляску;*

6) між двома номінативними або двома безособовими (якщо головні члени однорідні): *Мороз і сонце. У хаті стає темно і тихо.*

КРАПКА З КОМОЮ ставиться:

якщо частини ССР поширені, або мають свої розділові знаки, або слабко пов'язані за смислом: *Воно й добре; та, на лихо, лісничі почули.*

ТИРЕ ставиться:

ставиться перед сполучниками І, ТА, ТА Й, коли у другій частині висловлюється **висновок, наслідок, різка зміна подій**, різке протиставлення: ***Сію*** *хліб –* ***і*** *нема в мене хліба. Плаче Україна –* ***і*** *я плачу... Випав сніг –* ***і*** *все навкруги повеселішало.*

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.

2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної

української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk

3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.

4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df

5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf

6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.

7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке речення називають складним? Навести приклади складних речень.
2. Що є спільного й відмінного між простим і складним реченнями?
3. Якими ознаками характеризується складне речення?
4. Які основні засоби поєднання предикативних частин складного речення? Схарактеризувати ці засоби.
5. Назвати типи складних речень і навести їх приклади.
6. Чим характеризуються сполучникові складносурядні й складнопідрядні речення, а також безсполучникові складні речення?
7. Які речення називають складносурядними?
8. Якими сполучниками поєднуються складносурядні речення і які семантико-синтаксичні відношення передають ці сполучники?
10. Як виражаються зіставно-протиставні відношення у складносурядних реченнях?
11. Які семантико-синтаксичні відношення між частинами складносурядного речення виражаються за допомогою розділових сполучників *або, чи, а чи, то... то* та ін.?
12. Яка різниця між єднальними і приєднувальними зв'язками між частинами складносурядних речень?
13. Які розділові знаки ставлять у ССР? Які найпоширеніші? Коли ставимо тире? Коли не ставимо кому у ССР?

Тема 9

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Синтаксичне значення понять «головна частина» та «підрядна частина».
2. Функції сполучників і сполучних слів у складнопідрядному реченні.
3. Принципи класифікації складнопідрядних речень.

4. Різновиди складнопідрядних речень.

1. СКЛАДНОПІДРЯДНИМИ *називаються складні речення, предикативні частини яких синтаксично* ***нерівноправні*** *і об'єднані в одне смислове, граматичне й інтонаційне ціле підрядним зв'язком за допомогою сполучників підрядності або сполучних слів, інтонації та інших засобів.*

Предикативні частини СПР синтаксично нерівноправні: одна з них підпорядковується іншій, **головній,** перебуває в певній залежності від неї. Ця залежна частина СПР, пояснювальна, що відповідає на певне питання, називається **підрядною**.

Незалежна, пояснювана частина СПР, якій підпорядковується підрядна, від якої ставимо запитання, називається **головною.**

Залежність підрядної від головної є поняттям синтаксичним – визначається синтаксичними засобами зв'язку: у підрядній частині є показник несамостійності (сполучник / сполучне слово). У семантичному відношенні обидві частини бувають рівноцінні, навіть інколи підрядна передає основний зміст СПР: ***Навіть чути****, як пливе в далечінь невтомна земля (Ст.).*

До того ж, під час структурного аналізу виявляється, що головна частина не завжди є самостійною (у ній є вказівне слово, яке потребує розкриття змісту): *Хто вчиться,* ***той*** *і знає; Який Сава,* ***така*** *й слава.*

2. ФУНКЦІЇ СПОЛУЧНИКІВ І СПОЛУЧНИХ СЛІВ У СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

Основними засобами зв'язку між головними і підрядними частинами, крім інтонації, є **сполучники і сполучні слова. Сполучники** поділяються на ***семантичні*** *та* ***асемантичні.***

Семантичні своєю семантикою вказують на тип підрядного: **бо** – сполучник причини, **якби**, **якщо** – умови тощо.

Більшість сполучників – ***асемантичні*** *(що, щоб, коли...)*

Сполучники відрізняються від сполучних слів тим, що вони ніякої іншої функції не виконують, крім поєднання підрядної частини з головною. Це службові слова, які не є членами речення, не можуть бути питальними словами, не наголошуються, на них не може падати логічний наголос: *Мати розказала****, що*** *була в сина* ***і що*** *бачила там.*

Сполучні слова. До них належать:

- *займенники:*
    1) **хто**, кого, кому...
    2) **що**, чого...
    3) **який**, якого...
    4) **чий**, чийого..
    5) **котрий,** котрого...

6) **скільки,** скільком, ...

- *прислівники**: як, коли, де, куди, звідки**...*

Сполучні слова сполучають підрядну з головною, але залишаються повнозначними частинами мови, в реченні виконують синтаксичну роль.

*Білі роси – то кохання, **що** живе лиш до світання (Д. П.).*

*Слава рукам, **що** пахнуть хлібом.*

Слова **що, як, коли** виступають омонімічними.

Критерії їх розрізнення:

Що – сполучне слово:

1) займає у підрядній частині позицію підмета або додатка:

*Я не знаю, **що** ти візьмеш із собою.*

2) можна замінити іншим займенником (*який*): *Навколо мене лежала інша земля, **що** (яка, котра)мусила ожити.*

3) падає логічний наголос: ***Що** в піснях співається, те в житті збувається*; *Хто знає**, що** тобі треба?*

Як – сполучник (частіше):

1) якщо синонімічний до сполучників **якщо, мов:** *Із степу, **як (мов)** із вогкої печери, тягло свіжою прохолодою.*

Але ти зможеш потрясати лише тоді, тоді, тоді,

***Як (якщо)** сам в душі не волохатий,*

***Як (якщо)** в тебе думи молоді (О. Гонч.).*

Як – сполучне слово (прислівник), якщо падає логічний наголос:

*Дивився**, як** вона працює; Та ви вже знаєте**, як** сплять гаї.*

Коли **–** сполучне слово (прислівник) у СПР **означальних, з'ясувальних**, **часу:** *Я не знаю, **коли** відбудеться зустріч; Весна, **коли** все розцвітає, дарує всім радість.*

Коли – сполучник у СПР **умови** (заміняється на ***якщо, якби***):

*Мати буде сита, **коли (якщо)** діти не голодні. **Коли** б **(якби)** ти знав, як погано без тебе.*

Вказівні слова

У головній частині СПР можуть бути вказівні слова, які самі не виражають значення, а лише сигналізують, що воно буде виражене у підрядній частині. *Я той, що греблі рве.* У ролі вказівних слів виступають:

*1) займенники: вказівні (**той, та, ті, такий, стільки**),*

*означальні (**весь, сам, самий, всякий**);*

*2) прислівники: **там, туди, звідти, так**....*

*Де господар добре робить, **там** і поле буйно родить.*

Вказівні слова містяться **лише у головній частині.**

Не змішувати їх із сполучниками ***так що, через те що, для того, щоб; після того як.***

3. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ СПР

У процесі вивчення СПР у вітчизняній синтаксичній традиції склалося три принципи класифікації.

Логіко-граматична класифікація.

Основи логіко-граматичної класифікації закладено в середині XIX ст. і її вихідним принципом є ототожнення підрядної частини з членом речення, функції якого вона виконує, тобто головна частина уподібнюється простому реченню, а підрядна – членам речення. У її межах підрядні речення розглядаються як розгорнуті члени простого головного речення. Відповідно до членів речення (підмет, присудок, додаток, означення, обставина) виділяють підрядні речення:

1) **підметові** – підрядна частина виконує роль відсутнього підмета або ж конкретизує підмет головної частини, виражений займенником (питання *Хто? Що?*):

Благословен, *чий труд прекрасний життя здіймає із руїн (В. Сос.), Хто зерно сіє золоте в землі палку невтому****, той сам*** *пшеницею зросте на полі вселюдському (М. Рил.);*

2**) присудкові** – підрядна конкретизує іменну частину складеного присудка в головному, виражену займенником: *Друг –* ***це той****, хто робить тобі добро за будь-яких обставин;*

3) **додаткові** – підрядна виконує роль додатка до одного із членів головної частини або конкретизує додаток (питання непрямих відмінків): *Хіба* ***я не знаю****, що біля краси вроджується гріх?(Ст.);*

4) **означальні** – підрядна виконує роль означення або уточнює означення: *Зустріла* ***людину****, про яку мріяла все життя;*

5) **обставинні** – підрядна виконує функцію обставини: *Стояла у красі своїх кіс і сльозин****, ніби*** *пшеничний колосок у вечірній росі (М. Ст.).*

З-поміж СПР обставинних виокремлюють такі різновиди:

з обставинними місця, напр.: *В цілому розрахунок був вірний: рано чи пізно комбати неминуче з'являлися із своїми штабами* ***там, де*** *було намічено з'явитись (О. Гончар).*

часу: ***Коли*** *сонце зійде, виходь до річки;*

умовними ***Якщо*** *прийде весна,* ***то*** *не думай її Розвести у веселощах бучних (Леся Українка);*

мети: *Я вже й варила зілля полинове,* ***щоб*** *мій Грицько від туги не зачах (Ліна Костенко);*

допустовими, *напр.: Мій народе,* ***скільки б*** *лиха не було, Я з тобою,* ***Скільки б*** *крові не текло, Хоч рікою, Мій народе, до останнього дихання Я*

з тобою (М. Рил.);

причиновими: *Прибіжиш, прибіжиш,* ***бо*** *в четвер усю правду скажу (В. Виннич.);*

наслідковими, *напр.: Світлиця з матового скла, з одкритою стелею,* ***так що*** *видно багато неба і зовсім не видно землі (Леся Українка);*

способу дії*: Вдар словом* ***так, щоб*** *аж дзвеніло міддю (П. Тич.);*

супровідними*, напр.: Всі живі й здорові,* ***чого*** *і вам бажаємо.*

Формально-граматична класифікація. Ґрунтується на засобах зв'язку головної і підрядної частин.

Основи цієї класифікації закладено на початку ХХ ст. у працях Л. Булаховського та ін. Її прихильники у структурі складнопідрядних речень розрізняли речення із сполучними словами (відносні речення) і речення зі сполучниками (сполучникова підрядність). Подальший аналіз при цьому ґрунтований на зазначених вихідних позиціях, у зв'язку з цим з-поміж речень із сполучними словами вирізняються ті чи ті смислові підтипи. Це є також основою для визначення функціонального навантаження сполучного елемента і для детальної їх класифікації.

Отже, за формально-граматичною класифікацією СПР поділяють на два типи: речення відносного підпорядкування, речення невідносного підпорядкування.

Відносного підпорядкування – підрядна частина з головною поєднана за допомогою сполучного слова, напр.: *Льоліка, схоже, напружувала необхідність їхати кудись із братом,* ***який*** *його щільно контролював і не хотів відпускати від себе ні на мить* (С. Жадан).

Невідносного підпорядкування – підрядна частина з головною поєднана за допомогою сполучника, напр: *Сказав,* ***що*** *не повернеться* (С. Жадан).

Ця класифікація не набула поширення, оскільки зводить характеристику СПР до аналізу сполучників та ін. сполучних засобів.

Структурно-семантична класифікація

Стала популярною у ІІ пол. ХХ ст. Вона враховує: **до чого** відноситься підрядна частина (одного слова чи всієї головної частини), **як** поєднується з головною (яким сполучником чи сполучним словом), **які смислові відношення** між частинами (на яке запитання відповідає). Цією класифікацією користуються зараз.

СПР поділяють на два основні типи:

1) речення **нерозчленованої** структури, або **нерозчленовані, одночленні** – тобто речення, підрядна частина яких характеризує одне слово або словосполучення головної частини. Це СПР з підрядними означальними, займенниково-означальними з'ясувальними;

2) речення **розчленованої** структури, або **розчленовані, двочленні** – речення, підрядна частина яких зазвичай характеризує всю головну частину. Це підрядні часу, місця, мети причинові, умовні, допустові, наслідкові, порівняльні й супровідні.

4. РІЗНОВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ.

За структурно-семантичною класифікацією виділяємо 14 типів підрядних.

№	Тип речення	Семантика	Питання	Сполучні засоби	Вказівні слова	Порядок частин	Приклади	Схеми
1.	СПР **означальні** (присубстан-тивно-атрибутивні)	Підрядна частина пояснює **іменник**	Який ?	СП.– щоб, ніби, що, наче, як. СП.СЛ. – який, чий, котрий, де, коли, куди, як, звідки	Іменник або субстантив у головній частині	Після пояснюва-ного слова	[1]Марно мріяти про **життя**, [2]**де** цвістимуть лише троянди	[...життя], (де...)
2.	СПР **займенни-ково-означальні**	Підрядна частина пояснює **займенник**	Хто саме? Який саме ?	СП.СЛ. – хто, що, який, котрий	Той, такий, котрий, всякий	Вільний	[1]**Хто** не любив, [2]**той** не жив.	(Хто...), [той...]
3.	СПР **з'ясувальні**	Підрядна частина розкриває значення **дієслова,** рідше – **прислівни-ка *треба, потрібно*** і под.	Питання непрямих відмінків	СП.– що, як, ніби, мов, щоб. СП.СЛ. – хто, який, чий, де котрий	Дієслово або предикатив у головній частині	Після головної частини або всередині	[1]**Хочу**, [2]**щоб** швидше прийшла весна.	[Хочу…], (щоб...)
4.	СПР обставинні **способу дії**	Підрядна частина вказує на **спосіб дії** головної	Як? Яким способом ?	СП. – що, щоб. СП.СЛ. – як	Так	Переважно після головної частини	[1]**Як** працюєш, [2]**так** і маєш. [1]Проси **так**, [2]**щоб** послухали	(Як...), [так...]. [...так], (щоб...)
5.	СПР обставинні **міри і ступеня**	Підрядна частина виражає **ступінь вияву ознаки**	Скільки? Наскільки ? В якій мірі	СП. – як, що, що аж, щоб, мов, наче, ніби. СП.СЛ. – скільки, наскільки	Стільки, настільки, так, такий	Переважно після головної частини	[1]Сонце світить **так** яскраво, [2]**що аж** каміння сміється.	[...так], (що аж...)

6.	СПР обставинні **місця**	Підрядна частина вказує на **місце** або **напрям дії**	Де? Куди? Звідки?	СП.СЛ. – де, куди, звідки	Там, туди, всюди, скрізь	Будь-яке місце в реченні	[1]**Там**, [2]**де** Ятрань круто в'ється, [1]з-під каміння б'є вода	[Там, (де ...), ...],
7	СПР обставинні **часу**	Підрядна частина уточнює **час** дії головного речення	Коли? З якого часу? До якого часу?	СП. – як, як тільки, коли, після того як, в той час як. СП.СЛ. – поки, коли, доки	Тоді, доти, відтоді	Будь-яке місце в реченні	[1]**Поки** сонце зійде, [2]роса очі виїсть	(Поки...), [...]
8	СПР обставинні **умови**	Підрядна частина вказує на **умову**	За якої умови?	СП. – коли, коли б, якби, аби, якщо, як, лиш би, тільки б	–	Будь-яке місце в реченні	[1]І риба співала б, [2]**якби** голос мала	[...], (якби ...)
9	СПР обставинні **причини**	Підрядна частина вказує на **причину** дії головного	Чому? Через що? З якої причини?	СП. – Бо, що, тому що, через те що	Тому, через те, від того	Будь-яке місце в реченні	[1]Щасливий я, [2]**що** зустрів тебе на своєму шляху	[...], (що...)
10	СПР обставинні **мети**	Підрядна частина вказує на **мету** дії	Для чого? З якою метою?	**СП.** – щоб, для того щоб, з тим щоб, аби, хай, нехай	Для того, з тим	Будь-яке місце в реченні	[1]**Щоб** рибку з'їсти, [2]треба у воду лізти	(Щоб...), [...]
11	СПР обставинні **порівняльні**	Підрядна частина пояснює головну шляхом **порівняння**	Як? Як саме? Подібно до чого?	**СП. –** як, мов, ніби, наче	–	Будь-яке місце в реченні	[1]Косарі тримали коси, [2]**як** воїни зброю	[...], (як...)
12	СПР обставинні **допусту**	Підрядна частина вказує на **умову, всупереч якій** відбувається дія	Незважаючи на що?	**СП.–** хоч, незважаючи на те що, дарма що, всупереч тому що, хай, нехай	–	Будь-яке місце в реченні	[1]**Нехай** сніги кругом лежать, [2]та відчувається подих весни	(Нехай..), [...]
13	СПР обставинні **наслідку**	Підрядна частина вказує на наслідок дії головної частини	–	**СП**. – так що	–	Після головної частини	[1]Небо захмарилося, [2]**так що** можна було продовжувати похід	[...], (так що...)

14	СПР обставинні **супровідні**	Підрядна частина містить висновок або додаткові зауваження до головного речення	–	**СП.СЛ.** – що (в усіх відмінках), де, куди, коли	–	Після головної частини	[1]Вночі раптом випав сніг, [2]**що** дуже втішило дітвору	[...], (що...)

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df
5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які речення називають складнопідрядними?
2. Назвіть основні типи складнопідрядних речень. Охарактеризуйте їх. Наведіть приклади речень.
3. Якими засобами поєднуються головна й підрядна частини складнопідрядного речення?
4. Як у реченні визначити: сполучник чи сполучне слово використане?
5. На які дві структурно-семантичні групи поділяють складнопідрядні речення? Чим вони характеризуються?
6. Які типи складнопідрядних речень належать до речень нерозчленованої структури? Наведіть приклади.
7. Які типи складнопідрядних речень належать до речень розчленованої структури? Схарактеризуйте кожний тип й наведіть приклади.

Тема 10

СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ

1. Складні безсполучникові речення: сутність, історія вивчення. Проблема статусу складних безсполучникових речень.
2. Структурно-семантичні типи складних безсполучникових речень.
3. Пунктуація у СБР.

1. Складні безсполучникові речення: сутність, історія вивчення. Проблема статусу складних безсполучникових речень

Складні безсполучникові речення, незважаючи на тривалість їх вивчення і наявність багатьох спеціальних досліджень, і нині викликають суперечки у мовознавстві. Дотепер по-різному трактуються різновиди цих одиниць. Проблематичним залишається й сам **статус** безсполучникових речень: лінгвісти або **не виділяють** їх в окремий тип, а **розподіляють** між складносурядними і складнопідрядними реченнями, або надають їм **статусу** складних безсполучникових речень, або **виводять** за межі речення.

О. **Пєшковський** розглядав безсполучникові конструкції ***як різновиди складносурядних і складнопідрядних речень***. Цей погляд довго панував у мовознавстві, а дехто дотримується його й нині. І. **Вихованець**, наприклад, лише *незначну частину безсполучникових утворень відносить до* ***складносурядних*** (єднальні речення з часовими відношеннями між сурядними частинами) та ***складнопідрядних*** (у яких друга частина стоїть у позиції другорядного члена і підпорядкована опорним предикатним словам першої частини типу *казати, мовити, думати, знати, пам'ятати, бачити;* ці речення співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими з підрядним сполучником *що).* Решту конструкцій він розглядає ***як складні безсполучникові речення з*** **недиференційованим** ***синтаксичним зв'язком*** між частинами.

Наприкінці 50-х років XX ст. стався злам у тлумаченні природи складних безсполучникових речень (Б. Кулик, І. Вихованець, Л. Кадомцева, С. Бевзенко та ін.).

В україністиці ідеї про безсполучникові складні речення як окремий тип складних структур розвинув Сергій **Дорошенко**. Серед складних безсполучникових речень він виділяє конструкції з **однофункціональними** предикативними частинами, до яких відносить речення перелічувальної семантики, і конструкції з **різнофункціональними** предикативними частинами (речення зіставно-протиставного значення, з пояснювальними відношеннями компонентів, з відношенням детермінації).

І. **Слинько**, Н. **Гуйванюк**, М. **Кобилянська** визначають ці конструкції ***як безсполучникові комунікати,*** оскільки в них **відсутні основні граматичні ознаки складного речення.**

Мовознавці, які визнають **автономний характер** складних безсполучникових речень, справедливо зазначають, що, крім інтонації, важливе значення у вираженні синтаксичних відношень між предикативними компонентами безсполучникових конструкцій мають такі чинники, як порядок розташування частин, видо-часові співвідношення дієслів-присудків, наявність лексичних елементів відповідної семантики тощо.

З огляду на це безсполучникові речення кваліфікують як структури, у яких частини поєднуються в єдине синтаксичне і змістове ціле за допомогою певних лексико-граматичних і ритмомелодійних засобів, однак без сполучників і сполучних слів.

СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ – *речення, частини яких об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і сполучних слів.*

К. Шульжук зазначає: **щодо наявності предикативних компонентів** складні безсполучникові речення можуть бути ***елементарними*** (дві предикативні одиниці) і ***неелементарними***, багатокомпонентними (три і більше предикативних одиниць). Елементарність / неелементарність пов'язана з відкритістю / закритістю структури складного речення: ***відкритість*** *структури* передбачає розгортання елементарного речення в неелементарне, допускає доповнення речення мінімальної структури новими предикативними одиницями; ***закритість*** *структури* здебільшого властива елементарним реченням, що не можуть бути розгорнуті в багатокомпонентні зі збереженням тих самих семантичних відношень, які наявні в елементарних структурах.

З **огляду на змістові відношення між складовими частинами** складні безсполучникові речення К. Шульжук поділяє на дві групи: **речення з однорідними частинами** (частини є незалежними, семантично скоординованими, співвідносяться із сурядними частинами складносурядних речень) і **речення з неоднорідними частинами** (частини залежні, семантично неоднорідні, співвідносяться з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень).

Оскільки безсполучникові структури співвідносні із сполучниковими, то речення з однорідними частинами можна легко перетворити на складносурядні, речення з неоднорідними частинами – на складнопідрядні, напр.: *Світило сонце, парувала земля* (Петро Панч); *Сіли*

перепочити і раптом помітили: хтось до них іде (В. Канівець). Пор.: *Світило сонце, і парувала земля; Сіли перепочити і раптом помітили, що хтось до них іде.*

Однак іноді безсполучникові конструкції важко або взагалі **неможливо перетворити на сполучникові.** Йдеться про конструкції, в яких між складовими частинами наявні пояснювальні або пояснювально-приєднувальні відношення, напр.: *Подивись: з початку року навкруги лежать сніги.* Або: *Стукотіли молотки – шевці ремонтували і шили нові чоботи* (Ю. Збанацький); *Біля греблі почулися голоси – то йшли робітники-монтажники* (Ю. Збанацький).

Особливість безсполучникових речень полягає і в тому, що вони **поліфункціональні,** семантика їх не завжди чітко диференційована. Тому часто безсполучникове речення можна трансформувати **одночасно і в складнопідрядне, і в складносурядне речення.** Напр.: *Гаї шумлять – я слухаю.* Який сполучник підставити? **І, коли, якщо**?

Отже, СБР і відповідні їм сполучникові складні речення близькі семантично, але не граматично, тому їх не слід ототожнювати.

Семантичні відношення у СБР зумовлюються **інтонацією**, якій належить особлива роль, що часто позначається і на розділових знаках на межі його частин.

Ознаки СБР: 1) відсутність сполучників та сполучних слів;

2) менша спаяність предикативних частин (порівняно зі сполучниковим реченнями);

3) багатоплановість семантики.

1. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ

СБР поділяємо (за М.Я. Плющ та ін.) на 2 різновиди:

– з **однотипними** частинами;
– з **різнотипними** частинами.

СБР з **однотипними** частинами в основному співвідносяться зі сполучниковими сурядними і поділяються на групи:

– **єднальні,**
– **зіставно-протиставні,**
– **поширювально-приєднувальні.**

1. Єднальні речення з часовими відношеннями. Часові відношення вказують на одночасність дій, явищ або на їх послідовність.

Найчіткіша семантична однотипність виявляється у конструкціях, що вказують **на одночасність дій, явищ**. Присудки (головні члени) предикативних частин у таких реченнях виражаються однаковими видо-часовими формами. ***Інтонація*** в таких реченнях перелічувальна, з

паузами після кожної частини. ***Порядок розташування*** частин вільний. Лише за наявності співвідносних займенників і прислівників частини поміняти місцями не можна, напр.:

Весело бриніли набубнявілими гілками осокори, задумливо погойдувала обважнілими косами береза (Ю. Янов.);

Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (Леся Укр.), *Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є* (Мал.)

У реченнях із **часовою послідовністю** компоненти теж семантично рівноправні, не залежать один від одного. У цих конструкціях у часовому вимірі дії і явища змінюють у часі одні одних, часто без вказівки на їх внутрішній взаємозв'язок, напр.:

Лягло сонце за горою, зірки засіяли (Т. Шевч.);

Небо скоро затяглося хмарами, стало мрячити (О. Гончар).

Поклала мати коло хати маленьких діточок своїх, сама заснула коло їх... (Т. Шевченко).

2. Речення із **зіставно-протиставними відношеннями**.

У реченнях зі значенням зіставлення виражаються **співвідношення** двох схожих чи неоднакових явищ, що **не суперечать одне одному, не перебувають у значеннєвому контрасті.** Такі речення однотипні за будовою. Характерною ознакою компонентів таких конструкцій є структурний паралелізм, напр.:

По один бік жито шепоче, тяжке, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки (В. Земляк); *На зеленій траві білі чайки сидять, білі свічі горять на тарелях латать* (Д. Павл.). Основу зіставлення становить перша частина, друга називає те, на чому акцентується зіставлення.

У реченнях зі значенням **протиставлення** складові частини виражають **протилежні** за змістом явища, перебувають у значеннєвому контрасті, заперечують одна одну. Напр..: *Не вітер – буря* (П. Тич.); *Не тополю високую вітер нагинає, дівчинонька одинока долю зневажає* (Т. Шевч.).

Нерідко такі структури характеризуються симетричним розташуванням слів в обох складових частинах, напр.:

Але він – не слуга слова, він – його володар (М. Рил.);

Замало бути великим при житті, треба залишитися великим після смерті (В. Симон.); *Бджоли раді цвіту, люди раді літу.*

Протиставлення може підсилюватися окремими ***вставними*** словами, напр.: *Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі* (М. Коц.). Нерідко протиставлення будується на основі ***антонімічних*** слів, напр.: *Все **меншає** віх у колоні, все **більшає** їх на пройденім*

шляху (О. Гонч.); *Біда – не радість, мачуха – не мати;*

Гори! Життя – єдина мить, для смерті ж – вічність ціла (О. Ол.).

3. Поширювально-приєднувальні (друга частина пояснює, доповнює зміст першої, причому в ній є прислівники: **там, туди, тоді** і под.): *Ми всі зібралися йти до БК – **там** сьогодні концерт;*

*Нарешті я зібралася у закордонну подорож – поїхати **туди** була моя давня мрія. Вперше ми зустрілися на початку червня – **тоді** було дуже тепло і гарно.*

РЕЧЕННЯ З РІЗНОТИПНИМИ ЧАСТИНАМИ

Співвідносяться зі сполучниковими СПР, у них найчастіше виражаються умовні, причиново-наслідкові, часові, допустові, цільові і пояснювальні семантико-синтаксичні відношення. Поділяються на групи:

1. Речення з **пояснювальними** відношеннями. У них друга частина **пояснює першу** загалом або ж **якийсь член речення** у першій частині, (можлива підстановка сполучників: **ЩО, А САМЕ, ТОБТО**), напр.:

Друзі розповіли подробиці: втеча готувалася давно (М. Олійник);

І диво дивне сталося із ним: совість заговорила (А. Іщук);

Хтось із істориків кинув гірку фразу: історія людства – це історія воєн.

2. Речення з **причиново-наслідковими** відношеннями. Їхні частини здатні до транспозиції, напр.:

Море в той день було неспокійне і брудне – кілька діб підряд штормило (Ю. Логвин);

Кілька діб підряд штормило – море в той день було неспокійне і брудне;

Кораблі набрали повного ходу – небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше (Д. Ткач);

Небезпечне місце треба було проминути якнайшвидше – кораблі набрали повного ходу.

У безсполучникових причиново-наслідкових реченнях **причина** і **наслідок** можуть міститися і в першій, і в другій частині. Залежно від цього вони співвідносяться з відповідними типами складнопідрядних речень, (можлива підстановка сполучників: ТАК ЩО, БО, ТОМУ ЩО), напр.:

Сватай, сину, сиротину – господиня буде;

Деревце до деревця додавай – зашумить зелений ліс або гай;

Ой радуйся, земле, Син Божий народився!

Цілуй її, цілуй її, – знов молодість не буде!

3. Речення з **умовним** значенням. Складні безсполучникові речення з умовним значенням *співвідносні зі складнопідрядними сполучниковими із значенням умови*, перша частина вказує на умову. Їх легко перетворити на складнопідрядні з підрядними умови, поставивши перед першою частиною сполучник **ЯКЩО, КОЛИ Б, ЯКБИ**, напр.:

Боятися вовків – у ліс не ходити;

Днем раніше посієш – на тиждень скоріше збереш;

Грім гряне – ледачий не встане;

Взявся за гуж, не кажи, що недуж.

Деколи може вживатися наказовий спосіб, напр.: *Удар тепер мороз, озимина вся пропаде!* (Гр. Тют.).

4. Речення з **часовими** відношеннями. У цих реченнях перша частина завжди вказує на **час** дії, стану, процесу, про які повідомляється у другій частині (підставляється сполучне слово КОЛИ), напр.:

Гаї шумлять – я слухаю (П. Тичина);

Прийде осінь – у засіках буде хліб золотий (О. Десняк);

Вернувся він – вже смеркло (П. Мирн.);

Приїхали до лісу – зійшло сонце (Гр. Тют.);

Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (Т. Шевч.).

5. Речення з **допустовими** відношеннями. У першій частині таких конструкцій виражається **умова, всупереч якій відбувається** те, про що повідомляється у другій частині (можна підставити сп. ХОЧ–АЛЕ), напр.:

Поливали доріженьку – вона все куриться (Нар. тв.);

Засип правду хоч золотом, вона випливе доверху (Нар. тв.);

Сова плаче – сліз не має.

Загину я – на моє місце десятки стануть.

Ці речення найчастіше функціонують у розмовному мовленні та в фольклорі.

6. Речення з **цільовим** значенням. Вони співвідносні зі складнопідрядними реченнями мети з постпозитивною підрядною частиною, напр.:

Гей, життя, виходь на бій, – пожартуєм для розваги (П. Тич.);

А згадаймо, може, серце хоч трошки спочине (Т. Шевч.).

Будучи співвідносними зі складнопідрядними реченнями з підрядними частинами мети, ці структури не можуть бути перетворені у складнопідрядні речення лише уведенням сполучника: при трансформації їх у сполучникові часто необхідно змінювати форму присудка другого компонента.

7. Речення зі значенням **міри і ступеня** (можлива підстановка сполучника ЩО):

Заметіль така – нічого не видно;

Отакої міцності арка: циклон не бере.

Така ти завжди лагідна і добра, мені аж страшно тої доброти.

8. Рідко трапляються речення з **порівняльними** відношеннями між частинами, напр.:

Погляне – холодною водою обіллє (Марко Вовчок).
Подивилась ясно – заспівали скрипки (Тич.).

3. ПУНКТУАЦІЯ У СБР

Кома: між однотипними частинами з часовим значенням, які тісно пов'язані між собою:

*Гаснуть у плавнях летючі комети**,** тихо вмирає на заході ніч.*

Крапка з комою: якщо частини однотипні, але зберігають певну самостійність у змістовому плані або мають свої розділові знаки:

*Шелестить пожовкле листя по діброві**;** гуляють хмари**;** сонце спить**;** ніде не чуть людської мови...*

Двокрапка: коли друга частина доповнює, пояснює, вказує на причину: *І досі сниться**:** під горою між вербами та над водою біленька хаточка стоїть...*

Тире: коли між частинам відношення зіставлення, протиставлення, причиново-наслідкові, умовні, порівняння, часові, висновкові:

Гірка праця – солодкий відпочинок. Не вмієш – навчимо. Вигоряє любов – закипає ненависть. Говорить – медом маже.

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df
5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ І ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які складні речення називають безсполучниковими?
2. Які основні засоби зв'язку предикативних частин безсполучникових речень?

3. Які типи безсполучникових складних речень виокремлюють у мовознавчій науці?

4. Схарактеризуйте безсполучникові складні речення з однотипними частинами. Наведіть приклади. Які знаки в них ставлять? Поясніть.

5. У чому особливості безсполучникових складних речень з різнотипними частинами? Наведіть приклади кожного підвиду.

6. Які розділові знаки ставляться між різнотипними частинами безсполучникового складного речення? Наведіть приклади речень.

7. Дібрати з художніх текстів або навести самостійно складені приклади безсполучникових складних речень із різними розділовими знаками й пояснити їх уживання.

Тема 11

СКЛАДНЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1. СУР (ССК): сукупність, типологія, історія вивчення.
2. СПР з кількома підрядними.
3. Складні речення із сурядністю і підрядністю.
4. Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Період.

1. Складною синтаксичною конструкцією (ССК) називається складне ускладнене речення, яке складається із 3 або більше предикативних одиниць, що утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність і поєднуються різними типами синтаксичного зв'язку.

Розрізняють такі типи ССК:

1) ССР ускладнені речення: [1]*І колишеться м'ята,* [2]*і треммтить далина,* [3]*і доріг тих багато,* [4]*а Вітчизна одна.*

І [ ], і [ ], і [ ], а [ ].

Складне ускладнене складносурядне речення з єднальним і зіставно-протиставним зв'язком.

2) СБР ускладнені речення: [1]*Поглянь:* [2]*уся земля треммтить в палких обіймах ночі,* [3]*лист квітці рвійно шелестить,* [4]*траві струмок воркоче.*

[ ]: [ ], [ ], [ ].

Складне ускладнене безсполучникове речення з різнотипним пояснювальним та однотипним єднальним зв'язком.

3) СПР з кількома підрядними;

4) Складне речення із сурядністю і підрядністю;

5) Складне речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

***Вперше звернув увагу на ССК О. Потебня, але першим почав їх досліджувати О. Вержбицький. Далі були: С. Бевзенко, І. Вихованець, А. Грищенко, С. Дорошенко, С. Єрмоленко, І. Кучеренко, М. Симулик, І. Чередниченко.

Найповнішим дослідженням ССК в українському мовознавстві є монографія Каленика Шульжука «Складні багатокомпонентні речення в українській мові» (К., 1986) та інші праці автора і його учнів (С. Давнюк (ССР+СПР), О. Кузьмич (СПР з послідовною підрядністю), Т. Шкарбан (з однорідною супідрядністю), О. Козіцької (контаміновані СПР)).

2. СПР з кількома підрядними *називається така синтаксична конструкція, до складу якої входить одна головна і дві або більше підрядні частини, які утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність.*

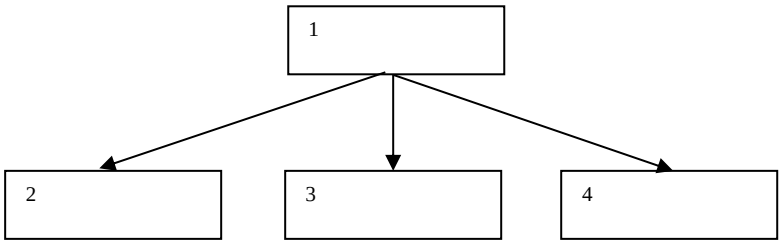
За характером зв'язку підрядних речень з головним та між собою СПР з кількома підрядними поділяються *на конструкції із супідрядністю, послідовною підрядністю та змішаного типу*.

Супідрядність – це тип підрядності, коли два або більше підрядних речень залежать від головного речення.

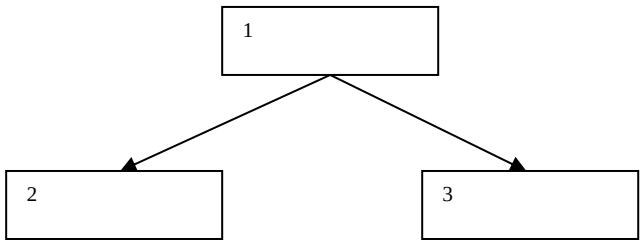
Супідрядність буває **однорідною, неоднорідною (одночленною, різночленною, паралельною) та змішаного типу**.

Однорідна супідрядність – це такий тип підрядності, коли підрядні речення однакові за значенням і відносяться до того самого слова в головній частині або до всієї головної частини.

[1]Я мрію так життя прожити, [2]щоб кров і піт віддать землі своїй, [3]щоб у плодах мої хилились віти, [4]щоб розростався в глибинах корінь мій.

[1]Намір цінний тоді, [2]коли ще не потьмянів, [3]коли йде від горіння душі і не має на собі відбиття холодного розуму.

(Кома може не ставитися).

[1]Як тільки смеркне і [2]чорне покривало щільно укриє землю, [3]далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом.

(Як тільки…) і (…), [ ].

Неоднорідна супідрядність – *це тип підрядності, коли різні за значенням підрядні речення відносяться до того самого слова в головній частині або до головної частини в цілому, а також коли однакові чи різні підрядні частини відносяться до різних слів у головній частині.*

Неоднорідна супідрядність може бути **одночленною** (різні підрядні речення пояснюють щось одне в головній частині), **різночленною** (різні підрядні частини пояснюють різні члени в головній частині), **паралельною**

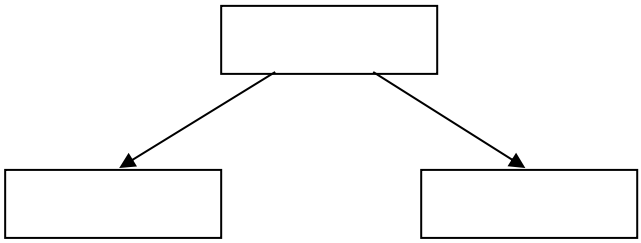
(однакові підрядні речення пояснюють різні члени в головній частині).

[1]Вітер, [2]який шумів за вікном, [1]нагадував, [3]що дощ ще не перестав (різночл.)

[1]Коли розвиднілось, [2]ми пішли в ліс, [3]щоб назбирати грибів (одночл.)

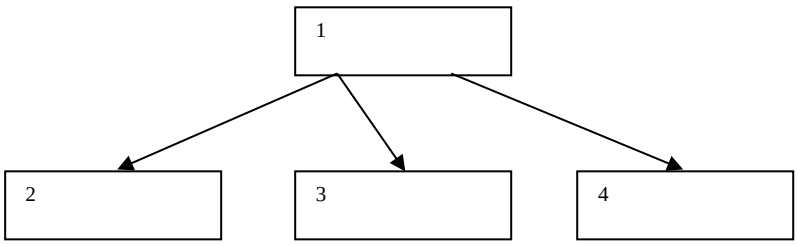
[1]Ми працю любимо, [2]що в творчість перейшла, [1]і музику палку, [3]що ніжно серце тисне (парал.)

Схема до цих речень буде типова:

Супідрядність змішаного типу – тип підрядності, коли різні типи супідрядного зв'язку комбінуються в одному СПР.

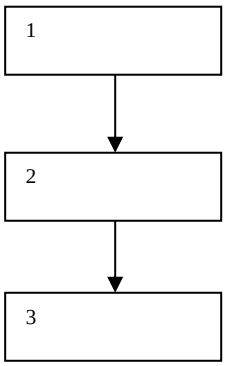
[1]Той, [2]хто любить паростки кленові, [3]хто діброви молоді ростить, [1]сам достоїн людської любові, [4]бо живе й працює для століть.

Послідовна підрядність – це тип підрядності, коли перше підрядне речення (І ступеня) залежить від якогось слова в головній частині або від усього головного речення, друге підрядне (ІІ ступеня) – від першого і т. д.

[1]Той, [2]хто твердо не знає, [3]що йому робити, [1]ніколи не досягне своєї мети.

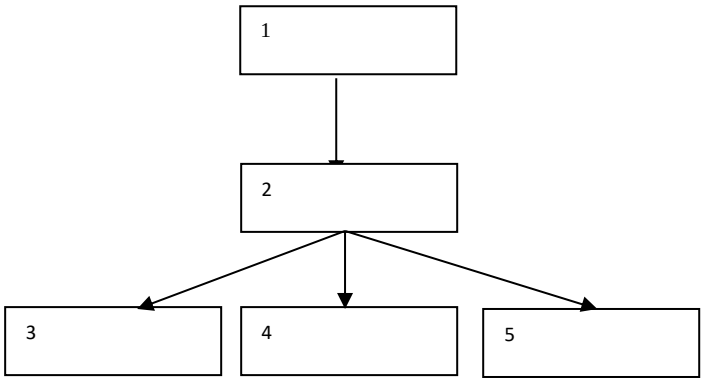
[1]Як досвідчений купець можу сказати вам, [2]що товар набуває вартості також від ціни, [3]яку за нього заплачено.

СПР з кількома підрядними змішаного типу називаються речення, в

якому комбінується супідрядність та послідовна підрядність.

[1]У кожної людини в житті була така хвилина, [2]коли треба добре подумати, [3]як ти будеш жити далі, [4]куди завернеш, [5]яка стежка простелиться перед тобою.

3. Складним реченням із сурядністю і підрядністю називається синтаксична конструкція, предикативні одиниці якої утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність і поєднуються між собою різними типами сурядного і підрядного зв'язку.

4 типи конструкцій:

•Сурядно-підрядне (просте + СПР):

[1]Цвітуть поля, [2]і гречка пахне тепло, [3]немов розлився скрізь солодкий мед.

[ ], **і** [ ], (немов ….).

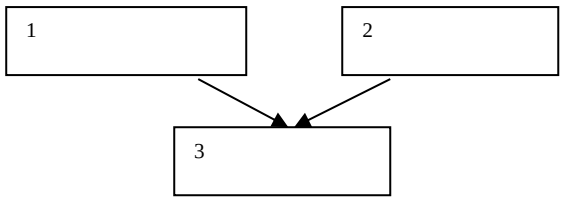
•Підрядно-сурядно-підрядні (СПР + СПР):

[1]Земля оживає, [2]коли покроплять її дощі, [3]але пустеля перемагає цвіт, [4]як тільки спека знищить всю вологу.

[ ], (коли), **але** [ ], (як тільки ….).

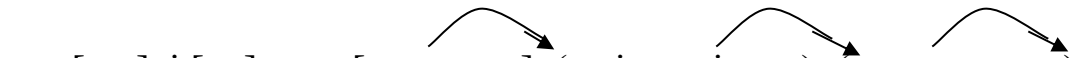
•Підрядно-сурядне (СПР + сур.(1, 2,…)):

[1]Питається дуб берези, [2]а явір калини, [3]чи ж вернеться знову весна до нас в Україну?

•З сурядністю і підрядністю змішаного типу:

[1]Із-за гори виплило сонце, [2]і краплини роси заблищали на траві, [3]але швидко насунули хмари, [4]які закрили небесне світило, [5]що так і не появилося більше до вечора, [6]який, здавалося, настав уже зранку.

4. **Складним реченням із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком** називається синтаксична конструкція, предикативні частини якої утворюють семантичну, граматичну та інтонаційну єдність і поєднуються між собою різними типами сполучникового та безсполучникового зв'язку.

Такі речення поділяються на 5 груп:

1. ССК із сполучниковим сурядним і безсполучниковим однотипним зв'язком:

Хмари низько пливли над горизонтом, вітер рвучко шарпав оголені дерева, сніг кружляв у повітрі, але земля ще не була вкутана білою ковдрою і стигла на морозі.

2. ССК із сполучниковим підрядним і безсполучниковим однотипним зв'язком: *Зійшло сонце, дмухнув легенький вітерець, шелестінням колосків заговорило поле, що вже одягло золоту сукню серпня.*

3. ССК із сполучниковим сурядним і безсполучниковим різнотипним зв'язком: *Розвиднилося, але сонця не було видно: хмари закрили його від наших очей.*

4. ССК з сполучниковим підрядним та безсполучниковим різнотипним зв'язком:

Небокрай, який ще годину тому краявся сліпучими блискавками, посвітлішав, – було видно, що дощ скоро перестане.

5. ССК із сполучниковим та безсполучниковим зв'язком змішаного типу: *Вже медово погустішало місячне марево, у видолинку завчено обізвався деркач, і тиша-тиша над світом, що навіть чути, як житній колос розмовляє з пшеничним, як поводить скрипучим вусом ячмінь.*

ПЕРІОД

Період – ускладнене просте чи складне речення, з чітко виділеними двома частинами (попередньою, заключною), і особливою інтонацією.

У попередній частині – кілька однотипних за функціями синтаксичних одиниць (однорідні, відокремлені члени, однакові підрядні). Це – **члени періоду**.

Інтонація: І частина – поступове підвищення голосу; межа – кульмінація (**, –**); ІІ частина – зниження голосу.

Чи тільки терни на шляху знайду,
Чи до мети я повної дійду,
*Чи без пори скінчу той шлях тернистий**,** –*
Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала:
з співом на устах (Л. У.)

Між членами періоду ставиться кома або крапка з комою.

Члени періоду – різні синтаксичні конструкції:

1. Група однорідних, відокремлених членів.
2. Група сурядних частин.
3. Група однорідних підрядних частин.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія – це лік, кого бій ще манить,
Людське горе смутить, а добро веселить, –-
Той цілий чоловік (І. Фр.).

4. Група складних речень – членів періоду.

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df
5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які складні речення називають багатокомпонентними?
2. Назвіть типи багатокомпонентних складних речень.
3. Які є типи складнопідрядних речень з кількома підрядними? Схарактеризуйте їх і наведіть приклади.
4. Схарактеризуйте сполучниково-безсполучникові складні речення.
5. Що таке період, які особливості його будови? Де вживають період?

6. Дібрати чотири складні речення з різними типами зв’язку, зробити синтаксичний розбір і накреслити їх схеми.

7. Дібрати з поезій М. Рильського два приклади періодів. Завдяки чому досягнуто поділу періодів на дві виразні синтаксично інтонаційні частини?

8. Пояснити вживання розділових знаків у періодах.

Тема 12

ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

1. Статус конструкцій із прямою мовою.
2. Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові.
3. Різновиди прямої мови.
4. Непряма та невласне пряма мова.
5. Цитата.

1. СТАТУС КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

У сучасній лінгвістиці відсутнє єдине розуміння терміна «пряма мова». Більшість мовознавців, зокрема І. Білодід, М. Каранська, В. Кодухов, Г. Чумаков, К. Шульжук, вважають, що це засіб передачі чужого мовлення, яке передається дослівно, з повним збереженням лексичних, синтаксичних та інтонаційних особливостей.

М. Каранська зауважує: «Пряма мова – це не завжди сказане іншою особою, бо мовець у формі прямої мови іноді повідомляє висловлене ним самим, свої думки та розмову самого з собою». Тобто, за такої умови власне мовлення перетворюється у чуже, оскільки повідомлення, яке передається, належить одній особі.

Питання про синтаксичний статус конструкцій із прямою мовою є дискусійним. І. Білодід виводить ці конструкції за межі синтаксису речення, повністю заперечуючи можливість їхнього функціонування у складі безсполучникових речень.

М. Каранська таки переконана, що певне семантико-функціональне взаємовідношення між частинами конструкцій прямої мови існує, незважаючи на те, що між ними немає синтаксичних зв’язків.

К. Шульжук розглядає такі утворення як конструкції з прямою мовою, аналізуючи окремо як речення пряму мову і слова автора. Якщо слова автора – це переважно просте речення, то пряма мова може становити будь-який тип простого або складного речення.

2. ПРЯМА МОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Чуже мовлення може відтворюватися і передаватися іншим людям такими способами:

– пряма передача чужого мовлення (*пряма мова, діалог, цитата*);
– непряма мова (*непряма і невласне пряма мова*).

Точна, незмінна передача мови, із збереженням лексичних, синтаксичних, інтонаційних та інших особливостей, зроблена мовцем від імені особи, яка її висловила, становить **пряму мову**.

Я дочекалася свята:
В гості приїхала мати. –
Очі веселі, мова – сумна:
«Як ти, дитино,
Вдвох чи одна?»

Пряма мова звичайно супроводжується словами автора, що вказують, кому належить ця мова. Із синтаксичного боку слова автора можуть оформлятися як простим, так і складним реченням, що стоїть у ***препозиції, інтерпозиції*** або **у *постпозиції:***

Симпатична дружина каже чоловікові: «Я поїду, коханий на курорт, буду сидіти біля моря і тільки й мріятиму про тебе». «Ні, – відповідає чоловік, – ти, люба дружино, сиди вже краще вдома і мрій про море!»

Слова автора і речення, що безпосередньо відтворюють чуже мовлення, перебувають не у граматичному, а у загально змістовому зв'язку. Змістовий зв'язок випливає насамперед з того, що у складі слів автора, як правило, наявні **дієслова** на позначення процесів мовлення або мислення, які потребують конкретизації свого значення. Це такі дієслова: ***говорити, казати, повідомляти, оголошувати, наказувати, покликати, вітати, розуміти, доводити, вирішувати, задумати, підкреслювати, зазначати і*** т. д.

Якщо автор передає чуже висловлювання від себе, розкриваючи тільки зміст чужої мови і не намагається зберегти всі індивідуальні властивості живої мови того, хто говорить, то маємо **непряму мову:**

Мати запитує 5-річного сина, що б він хотів на свої іменини в подарунок.

– Коника, пістолета і три дні не вмиватися.

Як видно, пряма мова виразніша і більш емоційно насичена, ніж непряма. Тому вона дуже поширена в живій розмовній мові. Вона також дає змогу авторові використовувати мову як засіб характеристики персонажів, передати їхній внутрішній світ, світогляд. Для збереження цих особливостей у прямій мові зберігаються звертання, вигуки, вставні слова. Без зміни передається інтонація висловленого.

Зустрів один колегу та й каже:
– *О, вчора я вас бачив із дружиною у театрі!*
– *Невже? Але, знаєте, краще їй про це нічого не говоріть.*

Основна ***граматична ознака*** прямої мови – що вона зберігає самостійність і чітко відмежовується від тексту автора. На письмі – розділовими знаками, а в усній мові – відповідною інтонацією: між словами автора і прямою мовою робиться чимала пауза.

Якщо **СА** стоять ***перед*** **ПМ**, то між ними попереджувальна інтонація; якщо **СА *після* ПМ** – висновкова інтонація. Коли **СА** розривають **ПМ** і становлять вставне речення, то вимовляються з інтонацією, близькою до інтонування вставного речення.

Відповідно ставляться розділові знаки:

А: «П...». *Каже тато синові: «Добре, сину, що ти вже перестав плакати». На що той відповів: «Я не перестав, я відпочиваю».*

«П», – а. «*Це не ваш синок загортає піском мій одяг?» – запитує сусідку відпочивальник. «Ні, це син моєї сестри. Мій набирає вашим капелюхом воду», – відповідає та.*

«П, – а. – П» *«Куме, – каже один чоловік до другого. – Моя дружина як зашиє шкарпетки, зовсім не видно». «Моя також, – відповідає другий. – Як попрасує сорочку, теж непомітно».*

«П?(!, ...) – а. – П» *«Це тільки ти так можеш...– докоряє чоловік дружині. – Послати мене на батьківські збори і не сказати, у якому класі навчається наш син».*

«П, – а, – п» *«Який час, – запитує на уроці вчитель, – кращий для збирання яблук у саду?» Учень відповідає: «Коли пес спить у будці».*

«П. (?/!) – а: – П» (одна частина СА стосується 1-ї частини ПМ, а друга частина – 2-ї частини ПМ**):** *«Ой!.. Богдан! – скрикнула Ярина і тихо відповіла йому чи собі: – Це я...».*

3. РІЗНОВИДИ ПРЯМОЇ МОВИ

Діалог – різновид прямої мови, розмова двох осіб. Може вводитися словами автора і бути без них. Окремі повідомлення (***репліки***), з яких складається діалог, пишуться з нового рядка, перед кожним – тире. Якщо пишуть в рядок – беруться у лапки. Слова автора називають ***ремарками:***
– Мама вдома? – Ні. – А тато? – Теж заховався.

– Ти знаєш, жінко, що верблюд може 8 днів робити і нічого не пити?
– Оввa, я знаю такого верблюда, що 8 днів п'є і нічого не робить.

Полілог – це розмова кількох осіб.

Монолог – це усне або писемне розгорнуте мовлення однієї особи, яке не розраховане на безпосередню словесну реакцію слухача й адресується або самому собі, або іншим особам.

Монолог характеризується складними синтаксичними побудовами, це вже текст з усіма його особливостями.

4. НЕПРЯМА ТА НЕВЛАСНЕ ПРЯМА МОВА

Непряма мова – це чужа мова, уведена в авторський текст як мова автора. Непрямою мовою мовець передає чиєсь висловлювання від свого імені, причому робить не буквально, а тільки передаючи його загальний зміст. Така мова не зберігає індивідуальних рис переказуваного чужого мовлення (лексики, синтаксису), не передає інтонації. У чистому вигляді у художній літературі чи поезії вона зустрічається рідко. Сфери її використання: ділові стосунки, наукова проза.

Непряма мова відрізняється від прямої:

- граматично. Вона не може бути самостійним реченням, – це завжди підрядне речення, що стоїть після головного. Головне – це **СА**.

- інтонацією. У головному реченні тон підвищується, потім – пауза, і з високого тону, що спадає, вимовляється непряма мова.

Непряма мова приєднується до слів автора певними сполучниками. Найчастіше – **ЩО**, бо ним легко вводяться розповідні речення різних типів: *Сократ колись писав, що він знає, що він нічого не знає.*

Якщо автор у чомусь ***сумнівається,*** то непряма мова вводиться сполучниками ***ніби, мов, немов, наче, неначе***: *Мені здається, наче я це десь читала.*

При передачі ***прохання, наказу*** непряма мова приєднується за допомогою сполучника **ЩОБ**: *Клієнтка попросила свого адвоката, щоб той зробив усе можливе, щоб вона залишилась з машиною, а чоловік з дітьми.*

Наказ і прохання можуть передаватись і за допомогою слів ***хай, нехай***: *Олеся просить, хай почекають її.*

Я передала тітці, хай, як зможе, зайде до мене.

В інших випадках, коли треба передати непряме питання, непряма мова приєднується до слів автора питальними займенниками: ***хто, що, який, чий, котрий, стільки*** та питальними прислівниками: ***де, куди, звідки, коли, як***. Питання в непрямій мові може бути передане і за допомогою частки **ЧИ.**

Особливістю непрямої мови є те, що особові форми займенників і дієслів уживаються «з погляду автора», а не того, чия мова автора передається:

Запитує *дружина чоловіка:*

– Лікар ***мені*** *порадив у цьому році поїхати на Чорне море.* ***Як ти думаєш****, куди податися?*

– До іншого лікаря.

Дружина запитала чоловіка, куди б ***їй*** *податися, бо лікар порадив цього року* ***їй*** *поїхати на Чорне море. Той сказав,* ***що*** *до іншого лікаря.*

Пряма мова може замінюватися непрямою – замінюються форми

особових дієслів і займенників + сполучники або сполучні слова. Не всі особливості прямої мови передаються (звертання, вигуки, наказові форми дієслів змінюються).

Проміжною ланкою між прямою мовою і непрямою є **невласне пряма мова (*вільна непряма*).** Як і пряма мова, вона:

– певною мірою зберігає інтонацію прямої мови;

– порядок слів; дослівні вирази;

- емоційне забарвлення живої мови персонажів.

Спільне із непрямою мовою:

- особові форми займенників;

- особові закінчення дієслів;

- місце у СПР – як у непрямій мові.

Дієслово-введення і сполучники можуть опускатися. Такий прийом використовується, коли показується, що герой думає, згадує щось, мріє, для показу його психічного стану, обґрунтування вчинків тощо.

Невласне пряма мова синтаксично не виділяється, бо не має типізованої форми, не формується як підрядна частина, це здебільшого окремі (питальні, спонукальні, окличні) речення. Це «внутрішнє мовлення» персонажа (автор перевтілюється у персонаж, говорить за нього):

Розкажіть ви, буйні вітри, що живий син Микола, живий, здоровісінький. Тільки сивина рясна вкрила скроні, як паморозь осіння.

Не забув тебе, мати, молодий син...

Мовчи, серце! Стань твердим, як кремінь. Ні однієї сльози з очей, бо сльоза зір соколиний затуманить... (А. Шиян).

5. ЦИТАТИ

Нерідко у наукових чи публіцистичних працях, у лекціях, доповідях чи виступах для підтвердження висловлених думок необхідне цитування.

Цитата – це особливий різновид чужого мовлення, дослівний уривок із якогось твору, що наводиться іншим автором для підтвердження чи пояснення своєї думки. Синтаксична будова цитат буває різною (просте або складне речення, слово): *«Афоризм» старогрецького лікаря Гіппократа починається словами: «Мистецтво настільки велике, що на оволодіння ним не вистачить життя».*

Розділові знаки:

1. Цитати завжди беруться у лапки. Кожна цитата обов’язково паспортизується.

2. Якщо цитата є самостійним реченням, то після слів автора ставиться двокрапка, і починається цитата з великої літери.

3. Якщо цитата вводиться в речення як його частина, то перед нею двокрапка не ставиться, а сама цитата починається з малої літери навіть

тоді, коли в цитованому тексті це початок речення: – *Таким [боягузам і хитрунам] не заздрю, – сказав Богдан. – Оце вони і є ті, що «народжені повзати».*

4. Інколи мова автора розриває цитований текст. Тоді розділові знаки ставляться, як при прямій мові:

а) коли на місці розриву не повинно бути ніякого знака або мала бути кома, крапка з комою, двокрапка, тире, то перед словами автора і після них ставиться кома й тире, а цитата продовжується з малої літери: *«Українська Біблія в перекладі професора І. Огієнка, – зазначає один із авторитетних знавців Святого Письма К. Костів, – класична й найкраща з усіх досі існуючих перекладів...»;*

б) коли на місці розриву мала бути крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них – крапка і тире, причому цитата починається із великої букви;

в) коли на місці розриву має бути знак питання чи знак оклику, то перед словами автора зберігається цей знак і додається тире, а після слів автора – крапка й тире, цитата продовжується з великої літери. Якщо ж слова автора вказують на продовження думки, то ставиться двокрапка і тире: *«А що мова народна бере з літературної? – запитує І. Огієнко і далі переконує: – Народна мова ... часто мало варта для мови літературної, але...».*

5. Якщо цитата велика і немає потреби наводити її повністю, окремі речення чи словосполучення пропускають, а на їх місці ставлять три крапки.

6. Коли цитата береться із середини тексту, після відкритих лапок ставиться три крапки, а далі – цитата з великої літери.

7. Якщо цитата береться не з початку, а з середини речення, то після відкритих лапок ставиться три крапки, і далі починається цитата з малої літери.

8. Строфи із вірша здебільшого у лапки не беруться.

9. Сталі вислови вводяться у текст як звичайний член речення, проте у лапках: *Гриня ... тоном Галілея, що мовить своє славетне «А вона-таки крутиться», пророк…*

Існує також вкраплена пряма мова, коли цитуються найхарактерніші слова, стислі словосполучення чи речення, що стають членами авторського речення.

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.

2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної

української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk

3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.

4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df

5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf

6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.

7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

БЛОК ЗАПИТАНЬ і ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яку мову називають прямою? Чим характеризуються слова автора?
2. Яку мову називають непрямою? Які труднощі виникають під час зміни прямої мови на непряму?
3. Що таке невласне пряма мова?
4. Що таке діалог? Як передається діалог на письмі?
5. Що таке цитата? Як оформляються цитати? Чому важливо вміти правильно оформляти цитати? Як треба дотримуватися академічної доброчесності при використання чужих думок?

Тема 13

УКРАЇНСЬКА ПУНКТУАЦІЯ

1. З історії української пунктуації.
2. Принципи української пунктуації.
3. Система розділових знаків та їхні основні функції.
4. Основні правила вживання розділових знаків.

1. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Пунктуація забезпечує потреби писемного спілкування. Вона становить частину графічної системи мови, використовує для писемного членування знаки, які допомагають розуміти зміст написаного. Проте сучасна система розділових знаків не може передати на письмі всього багатства інтонаційних відтінків усного мовлення.

Розділові знаки використовують для такого членування писемного мовлення, яке не може передаватися ні морфологічними засобами, ні порядком розміщення слів.

Пунктуація – це система правил про вживання на письмі розділових знаків; розділ мовознавства про використання розділових знаків.

Пунктуацією також називають і самі розділові знаки. Українська пунктуація, як і пунктуація інших слов'янських мов, почала формуватися з виникненням книгодрукування (XVI ст.). Текст у давніх рукописах писали без поділу на слова. Нечисленні розділові знаки (крапка, крапки, три крапки, проставлені трикутником; чотири крапки, розміщені ромбиком) були зумовлені переважно суб'єктивними чинниками – необхідністю перепочинку того, хто писав. На початку XV ст. з'явилася кома, а у 1513 р. під впливом граматики венеціанського друкаря *Альд Мануція* – інші розділові знаки, використання яких уже пов'язане з певними нормами.

У різних західноєвропейських граматиках упродовж XVI–XVII ст. були спроби врегулювати використання розділових знаків на певній теоретичній базі. Це позначилося, зокрема, на граматиках *Лаврентія Зизанія* та *Мелетія Смотрицького*. Рукописи і книги XVII ст. уже фіксують **. ; ? ! () «..» – ...**

Отже, під впливом західноєвропейської пунктуаційної системи український правопис сформувався до XVIII ст.

У XIX–XX ст. його було унормовано. Сучасні пунктуаційні норми зафіксовано у четвертому виданні «Українського правопису» (Київ, 1993).

2. ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

Українська пунктуація, будучи складною і розвинутою системою, ґрунтується на трьох принципах:

1. Синтаксичний (структурний). Згідно з ним, розділові знаки

ставляться на межі частин складного речення, в реченнях з однорідними членами, відокремленими другорядними членами, вставленими і вставними конструкціями, звертаннями тощо. Вони зумовлені структурою речення і тому є обов'язковими.

2. Смисловий принцип. На цьому принципі, як і на синтаксичному, ґрунтуються розділові знаки у складному і в простому реченні, ускладненому відокремленими другорядними членами, передусім означеннями і прикладками, які порівняно з невідокремленими мають більше змістове навантаження: ***Вірний син трудової поневоленої України***, *Шевченко став виразником дум і сподівань народних (О. Гончар).* Відокремлена прикладка має додаткове обставинне значення. Смислову функцію виконують і крапки: *...підняв смичок... і скрипка ожила! (Л. Костенко).*

Особливо важлива роль цього принципу у складних безсполучникових реченнях: *Вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату (Леся Укр.)* (наявні темпоральні відношення – послідовність подій);

Вогонь перекидається на хату – солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату (причиново-наслідкові відношення).

3. Інтонаційний принцип. Тісно пов'язаний із смисловим, тому розділові знаки можуть бути різними: ***Я бачу,*** *погляд твій палає від погорди (Леся Українка)* (вставне речення) – ***Я бачу:*** *погляд твій палає від погорди* (складне безсполучникове).

За інтонаційним принципом ставляться розділові знаки в кінці речення – **? ! .**, часто і в середині – ***Тату,*** *візьми мене з собою* – ***Тату!*** *Візьми мене з собою* (підвищена емоційність, особлива видільна інтонація зумовлюють знак оклику).

Інтонаційний принцип реалізується у зв'язку зі структурним та смисловим. Здебільшого усі три принципи взаємодіють одночасно. Поєднання принципів розстановки розділових знаків свідчить про розвиток сучасної української пунктуації, її гнучкість, що дає змогу передавати найтонші відтінки змісту та структурне різноманіття.

3. СИСТЕМА РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ ТА ЇХНІ ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ

В українській мові розділові знаки становлять усталену систему. У ній розрізняють *одиничні* (**. : ... , ; – ? !**) і *парні* розділові знаки (**дві коми, два тире, дужки, лапки**).

Розділові знаки або *відділяють* частину тексту одну від одної, або *виділяють* певні відрізки в середині частини.

Залежно від цього розділові знаки поділяють на *роздільні* та *видільні.*

РОЗДІЛЬНІ РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ **(. ? ! , ; – : ...)**

Крапка ділить текст на речення, вказує на кінець речення.

Знак питання означає питальний характер речення, відмежовує речення.

Знак оклику вказує на емоційний характер речення, відмежовує речення.

Крапка з комою розділяє частини складних багатокомпонентних чи простих ускладнених речень.

Кома розділяє однорідні члени речення, частини ССР, СПР і СБР.

Тире ставиться на місці пропущеного члена речення, при зміні подій, наслідку тощо.

Двокрапка пояснює, розвиває те, про що повідомлялося у попередній частині речення.

Крапки вказують на перерваність, незакінченість речення, можуть ставитися на початку, в середині та в кінці речення.

ВИДІЛЬНІ РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ – це парні розділові знаки: **два тире, дві коми, дужки, лапки.**

Два тире виділяють відокремлені прикладки, вставлені конструкції.

Дві коми виділяють відокремлені члени речення, вставні конструкції, звертання, підрядні речення у середині головних тощо.

Дужки – це знак виключення елементів речення, які граматично з ним не пов'язані. Ними виділяють вставлені конструкції, ремарки у драматичних творах.

Лапки вказують на незвичність, чужорідність виділених ними елементів. У лапки беруться цитати, слова, вжиті в незвичному значення, умовні назви, пряма мова.

Отже, розділові знаки становлять усталену систему і виконують різноманітні функції.

4. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

КОМА

– між однорідними членами речення, з'єднаними лише інтонацією, єднальними і розділовими (***і...і, ні...ні, чи...чи, або...або***),

протиставними сполучниками (***а, але, проте, зате, хоч***),

перед приєднувальними сполучниками ***а також, ще й, та й***, парними ***не тільки... а й, як... так і, не лише... а й, не так... як, хоч... але***,

після слів ***а саме, як-от:***

Чи то садок видніє, чи город, чи поле? (П. Мирн.).

– при **повторенні** слова для означення великої кількості предметів, тривалості дії, для підкреслення згоди або заперечення тощо:

Все, все згадала вона в ту хвилину! (О. Довж.);

Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю (Л. Кост.).

– для виділення **звертань** і зв'язаних із ними слів: *Народе мій, ясна любове, ти волю лиш яви свою... (Д. Павл.)*;

– після вигуків:

Гей, на коні, всі у путь (П. Тич.);

О, як люблю я рідну землю... (П. Вор.).

– після ствердувальних слів ***так, еге, гаразд, авжеж***, заперечення ***ні***, запитання ***що***: *Що, титаря вбили ? (Т. Шевч.).*

– для виділення вставних і вставлених конструкцій: *З копачів я, бачте, родом (Д. Білоус)*;

– для виділення порівняльних зворотів, які вводяться словами ***як, мов, наче, немов, ніби, ніж***: *Зникло лихоліття, наче уві сні (Братунь).*

– для виділення відокремлених членів речення: *Деревця молоді, укриті білим пухом, тихонь сплять над Волгою в снігу (Л. Забашта)*;

– для виділення уточнюючих обставин: *Там, за горами, давно вже день і сяє сонце (М. Коцюбинський)*;

– у ССР, СПР, СБР (з однотипним зв'язком).

КРАПКА З КОМОЮ

– між поширеними однорідними членами речення, особливо якщо в середині хоч би одного з них є коми;

– між реченнями, що входять до СБР, коли вони поширені або в середині них уже є розділові знаки;

– між реченнями – частинами ССР, зв'язаними сполучниками ***а, але, проте, однак, все ж таки***:

*І крізь мокру сніговицю бачу я вогонь червоний, наче сонце, що конає у молочній білій млі**; а** навколо нього мріють наче тіні чорних птахів (Леся Українка).*

ДВОКРАПА

– якщо перед однорідними членами стоїть узагальнювальне слово, що вказує на перелік: *У густій мряці, білій як молоко, **все** пропадало**:** небо, гори, ліси, пастухи (М. Коц.);*

– між двома реченнями, що входять до складу СБР, якщо друге речення розкриває зміст першого або вказує на причину того, про що йдеться в першому реченні:

*Лаврін не поганяв волів**:** він забув і про воли, і про мішки й тільки дивився на Мелашку (І. Неч.-Лев.); Якби його так намалювати, – сказали б**:** то не чоловік сидить, то – сам сум! (П. Мир.);*

ТИРЕ

– між підметом і присудком,

а) коли останній виражений іменником або кількісним числівником у Н. в, а дієслова-зв'язки немає: *Київ – столиця України; Три та сім – десять* (**примітка:** якщо перед присудком-іменником є заперечна частка **не**, то тире не ставиться: *Серце не камінь)*;

б) коли один із членів (або обидва) є інфінітивами: *Говорити – річ нудна; Вік прожити – не ниву пройти гомінку (А. Малишко);*

в) якщо перед присудком є частки ***це, оце, то, ось, значить****: Поезія – це завжди неповторність (Л. Костенко); Це таке щастя – любити людей (О. Гончар);*

– перед єднальним сполучником між двома присудками, якщо другий з них виражає щось несподіване або різко протилежне: *Земля на прощання усміхнулась – і потемніла (П. Мир.); Повечеряємо – і за роботу (Г. Тют.);*

– перед узагальнювальним словом після однорідних членів речення *День, вечір, ніч, ранок – все біле, все тьмяне (Леся Укр.)*;

– на місці пропущеного члена речення, переважно присудка: *Праворуч – сонце, ліворуч – місяць, а так – зоря (П. Тичина)*;

– для виділення прикладки в кінці речення, якщо перед нею можна, не змінюючи змісту, вставити ***а саме****: У своїм невеличкім гурточку він завів новину – гуртову роботу*;

– між частинами заперечного порівняння (*То не вітер буйний, то не вода бурхлива, – то козак плаче*);

– між реченнями, що входять до СБР чи ССР, якщо в другому з них подано висновок або наслідок дії першого: *Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевч.); Крутнувся грудень сиво над дубами – **і** затремтів, снігами повнячись, багрець (М. Стел.)*;

– між частинами СБР, в якому перша частина виражає причину або умову, а друга – наслідок: *Як тільки займеться десь небо – з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила (М. Коц.)*; або коли зміст речень різко протиставляється: *Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять (Леся Укр.)*;

– між двома або кількома власними іменами, сукупністю яких називається вчення, теорія, науковий закон: *Фізичний закон Бойля–Маріота*;

– між двома словами на означення просторових, часових або кількісних меж: *Автотраса Київ – Одеса; Пам'ятки XII–XIII ст.*;

– для виділення вставлених словосполучень і речень: *А тоді зопалу – не встигло радіо попередити! – вернулися морози (В. Яворівський)*;

– для спеціально підкреслюваної паузи: *І віримо, що переможем – ми, і знаємо, що не вмремо – ніколи!*

– разом із комою у періоді: *Як тільки ясний день погасне і ніч покриє божий мир, і наше лихо трохи згасне, і стихне людський поговір***,** *– я йду до берега крутого...(Л. Глібов)*;

– перед початком прямої мови, якщо вона починається з абзацу.

ДУЖКИ

– підзаголовки, пояснення іншомовних та маловідомих слів: *Вокатив (кличний відмінок) – форма іменника, що означає особу, до якої звертаються;*

– вставлені конструкції: *Там батько плачучи з дітьми (А ми малі були і голі), не витерпів лихої долі (Т. Шевченко)*;

– ремарки у драматичних творах.

ЛАПКИ

– цитати;

– власні назви організацій, книг тощо.

Література

1. Бевзенко С. П, Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
3. Дудик П. С, Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
4. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df
5. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2005. 414 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Коли ставимо тире між підметом і присудком? Наведіть свої приклади.
2. Коли означення однорідні? Коли відокремлюємо означення? Коли відокремлюємо прикладку? Коли відокремлюємо обставини? Кожне правило проілюструйте прикладом.
3. Які знаки ставлять у складносурядних реченнях? У безсполучникових реченнях? Покажіть на власних прикладах.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Вінтонів М. О., Вінтонів Т. М., Бойко М. І. Синтаксис сучасної української мови: навчальний посібник. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2023. 177 с. URL: https://surli.cc/cvlesk
2. Євтушина Т. О. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. пед. вишів III – IV рівнів акредитації. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 188 с. URL: https://salo.li/e52D2df
3. Мариненко І. О. Синтаксис української мови (з правилами пунктуації): навчальний посібник. Київ, 2021. 279 с. URL: https://surli.cc/vinknf

Допоміжна

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П. , Семеренко Г. В. . Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Дуденко О. В**.** Синтаксис української мови: тести і завдання для самостійної роботи : навч. посіб. / Олена Дуденко ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : ВПЦ «Візаві», 2024. 109 с.
3. Дуденко О. В**.** Синтаксис української мови: практикум : навч. посіб. / О. В. Дуденко ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Вид. 3-тє, допов. і переробл. Умань : ВПЦ «Візаві», 2024. 116 с.
4. Дуденко, О., Доценко, А., & Прижбило, Ю. (2025). Інфінітив – другорядний член речення: відмежовуємо від присудка. *Філологічний часопис*, (1), 5–20. URL: http://fch.udpu.edu.ua/article/view/1_25
5. Дуденко, О. (2023). Синтаксична функція компаративем: у пошуках істини. *Філологічний часопис*, (2), 13–21. https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2023.299023
6. Дуденко, О. В. (2025). Синтаксичний статус інфінітива: проблеми вивчення у вищій та середній школі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, (217), 297-304. URL: https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-217-297-304
7. Дуденко, О. Структурно-функційні особливості парцелятів Наталії Гурницької. *Філологічний часопис*, 2024, (2(24), С. 5–25. https://doi.org/10.31499/2415-8828.2(24).2024.317043
8. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис: методичні рекомендації до курсу / уклад. О. В. Дуденко. МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Вид. 2, доповн. і переробл. Умань: ВПЦ «Візаві», 2025. 56 с.
10. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2005. 414 с.
11. Український правопис. Харків: Фоліо, 2023. 348 с.
12. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.